

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

*Η ΑΣΤΙΚΗ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΣΕ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ: ΜΙΑ ΠΟΛΥΔΙΑΣΤΑΤΗ ΑΝΑΔΡΑΣΗ*

ΜΑΪΟΣ 2014

ΓΕΝΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΠΜΣ: «Δίκαιο και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση»

Κατεύθυνση: «Δημόσιο Δίκαιο»

Επιβλέπων: Στυλιανός – Ιωάννης Κουτνατζής

Επιτροπή: Στυλιανός – Ιωάννης Κουτνατζής,

Νέδα Κανελλοπούλου,

Δημήτρης Καλτσώνης

Εκπόνηση εργασίας: Σπύρος Δημητρίου

ABSTRACT

The impact of economic crisis in economic institutions could not be restricted in a stricto sensu economic field. The economic crisis causes implications in all sectors of human activity. The approach taken here focuses on how the economic crisis spreads into the structures of the liberal state and how it affects its function. In order for this approach to become feasible, it was deemed necessary to analyze fundamental notions that define democracy in a theoretical level and its function. Moreover, it was considered crucial to analyze the informal political and economic processes that constitute the "economic infrastructure" of the formally structured liberal state and form the field that the power of the dominant elite derives. It was considered, in fact, that this highly political process preceding the entry of the "legal rule" into force is the key to a thorough examination of the diffusion of the financial crisis initially in an economic and social level and finally in a political and legal level, given that the degradation networks of the "existing regularity" are practically identical to its construction networks in a regulatory and a non-regulatory level. The study of these phenomena helps researching and understanding practices that are developed mainly in deliberative level, ie a level of informal interaction between numerous "players", which is crucial for decision-making and the establishment of formal procedures. In particular, the "path" from informal processes and osmoses and its management in socioeconomic level through appropriate "invasive mechanisms" to the way brought out in the political arena and the construction of state's power and the constitutional principle to the entry of the "legal rule" into force as a capstone of political and legal "superstructure" is examined in detail. The analysis of the whole construction is completed with the inclusion of the actual conditions with reduction in economic conditions, which simultaneously approached at national and post-national level. The analysis of the entire structure is completed integrating this structure to the conditions of the economic crisis with reduction in these conditions, which is simultaneously approached both towards a national and post-national level. The understanding of functioning of the liberal state in several levels allows the approach of the diffusion of economic crisis in its

structures, the approach of possible disruptions between economies and political societies, as well as the approach on how these structures are affected, deregulated or decomposed. Finally, through this “path” it becomes possible to discover spots where distortions hide, pathogenesis and danger develops towards entrenched institutional conquests of human coexistence, as well as spots where an urgent need for change and relevant adjustments to the circumstances emerges.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η επιρροή φαινομένων οικονομικής κρίσης στην οικονομική ζωή δεν περιορίζεται, ασφαλώς, στο εν στενή εννοία οικονομικό πεδίο. Η οικονομική κρίση έχει συνέπειες σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης δράσης. Η προσέγγιση που επιχειρείται στο παρόν εστιάζει στον τρόπο με τον οποίο η οικονομική κρίση διαχέεται στις δομές του φιλελεύθερου κράτους και στον τρόπο που επηρεάζει τη λειτουργία του. Προκειμένου να καταστεί εφικτό το ως άνω, κρίθηκε επιβεβλημένο να αναλυθούν θεμελιώδεις έννοιες που καθορίζουν το δημοκρατικό πολίτευμα σε θεωρητικό επίπεδο και οριοθετούν τη λειτουργία του. Επιπλέον, θεωρήθηκε ιδιαίτερα κρίσιμο, να γίνει ανάλυση των άτυπων πολιτικών και οικονομικών διαδικασιών οι οποίες συνιστούν την «κοινωνικοοικονομική υποδομή» του τυπικά δομημένου φιλελεύθερου αστικού κράτους και αποτελούν το πεδίο από το οποίο αρύεται την ισχύ της η κυρίαρχη άρχουσα τάξη. Κρίθηκε, μάλιστα, ότι η εξόχως πολιτική αυτή διαδικασία που προηγείται της θέσης σε ισχύ του «κανόνα δικαίου» αποτελεί το κλειδί για την ενδελεχή εξέταση της διάχυσης της οικονομικής κρίσης στο οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο, αρχικά, και στο πολιτικό και νομικό, τελικά, καθώς οι δίοδοι αποδόμησης της καθιδρυμένης «κανονικότητας» ταυτίζονται ουσιαστικά με τις δόδους δόμησής της σε κανονιστικό και μη επίπεδο. Η μελέτη των ως άνω φαινομένων βοηθά στην εξέταση και κατανόηση πρακτικών που έχουν αναπτυχθεί κυρίως σε διαβουλευτικό επίπεδο, επίπεδο δηλαδή άτυπης διαντίδρασης πολυάριθμων «παικτών», το οποίο, ωστόσο, είναι κρίσιμο για τη λήψη αποφάσεων και την καθιέρωση

τυπικών διαδικασιών. Ειδικότερα, εξετάζεται αναλυτικά η «διαδρομή» από τις άτυπες διεργασίες και ωσώσεις και τη διαχείρισή τους στο κοινωνικοοικονομικό επίπεδο διαμέσου κατάλληλων «διηθητικών μηχανισμών», έως τον τρόπο αποτύπωσής τους στην πολιτική αρένα, καθώς και από την οικοδόμηση της κρατικής εξουσίας και της συνταγματικής αρχής, έως τη «θέση» σε ισχύ του κανόνα δικαίου ως επιστέγασμα της «νομικοπολιτικής υπερδομής». Η ανάλυση του όλου οικοδομήματος ολοκληρώνεται με την ένταξή του στις πραγματικές συνθήκες με αναγωγή στην οικονομική συγκυρία, η οποία προσεγγίζεται ταυτόχρονα σε εθνικό και μεταεθνικό επίπεδο. Η κατανόηση του τρόπου λειτουργίας του φιλελεύθερου αστικού κράτους σε όλα τα επίπεδα επιτρέπει να προσεγγίσει κανείς τη διάχυση της οικονομικής κρίσης στις δομές του, τις πιθανές ρήξεις μεταξύ οικονομικού χώρου και πολιτικής κοινωνίας, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο οι δομές αυτές επηρεάζονται, απορρυθμίζονται, ή και αποσυντίθενται. Τέλος, διαμέσου της διαδρομής αυτής καθίσταται δυνατό να εντοπιστούν σημεία όπου εμφιλοχωρούν στρεβλώσεις, όπου αναπτύσσονται παθολογίες και κίνδυνοι ως προς παγιωμένες θεσμικές κατακτήσεις για την ανθρώπινη συμβίωση, όπως επίσης και τα σημεία εκείνα όπου αναδύεται επιτακτική η ανάγκη αλλαγών και αντίστοιχων προσαρμογών σε νέα δεδομένα.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

A. ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	6
B. ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ – ΚΡΑΤΟΣ – ΔΙΚΑΙΟ: ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΟΥ «ΚΥΒΕΡΝΑΝ» ΣΤΗ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗ, ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ.....	6
I. Δημοκρατία και άλλες θεμελιώδεις έννοιες.....	6
1. Μια πρώτη οριοθέτηση.....	6
2. Η έννοια της κυριαρχίας, η δικαϊκή της διαμόρφωση και η οικοδόμηση της κρατικής εξουσίας	9
II. Οι έννοιες «Κυβέρνηση» και «Διακυβέρνηση» ως συνιστώσες του «Κυβερνάν».....	24
1. «Κυβέρνηση» και «Διακυβέρνηση».....	24
2. Το «Κυβερνάν».....	29
Γ. «ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ»: ΑΠΟΤΟΚΟ ΕΝΟΣ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΠΟΥ ΠΑΣΧΕΙ – ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΑΠΟΣΤΑΘΕΡΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ.....	31
I. Η οικονομία ως το σύστημα της «ελεύθερης αγοράς».....	31
1. Το οικονομικό σύστημα.....	31
2. Οι παθογένειες του συστήματος.....	40
II. Η οικονομική κρίση και «θέση» της σε έναν «τοξικό», επαγωγικό συλλογισμό.....	49
1. Οικονομική κρίση.....	49
2. Η «τοξικότητα» της κρίσης για τη δημοκρατία σε έναν επαγωγικό συλλογισμό.....	56
Δ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ.....	63
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	66

A. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο παρόν πόνημα θα γίνει προσπάθεια προσέγγισης του τρόπου ανάδρασης Δημοκρατίας και Οικονομικής Κρίσης. Η πολλαπλότητα και πολυπλοκότητα των παραμέτρων του θέματος συνιστούν την προσέγγισή του a priori δυσχερή. Ο γράφων επέλεξε να μην περιορίσει το θέμα επικεντρώνοντας την προσοχή του σε μία από τις παραμέτρους αυτές, αλλά να εξετάσει το ζήτημα ολιστικά, μεν, με το βλέμμα του νομικού, δε. Επιπλέον, θεωρήθηκε απαραίτητο να γίνει σύντομη ανάλυση επιμέρους βασικών εννοιών που αφορούν τα φαινόμενα της δημοκρατίας και της οικονομικής κρίσης. Η μέθοδος αυτή επιλέχθηκε προκειμένου να γίνει καλύτερα κατανοητός ο τρόπος διαντίδρασης των ως άνω εννοιών σε μια δημοκρατική πολιτεία, όπως αυτή αυτοκαθορίζεται σε εθνικό και παγκόσμιο περιβάλλον.

Αναλυτικά, ιδιαίτερη έμφαση δίνεται (υπό Β) σε έννοιες, όπως το «Σύνταγμα», η «Κυριαρχία», το «Κράτος» και το «Δίκαιο» (υπό Ι), ως δομικά συστατικά της έννοιας της πολιτείας, καθώς και στις έννοιες της «Κυβέρνησης» και της «Διακυβέρνησης» (υπό ΙΙ). Εν συνεχεία (υπό Γ), εξετάζεται το οικονομικό σύστημα (υπό Ι, 1) που διέπει τις φιλελεύθερες αστικές δημοκρατίες στις μέρες μας, καθώς και οι παθογένειές του (υπό Ι, 2), προκειμένου να καταλήξουμε στο φαινόμενο της οικονομικής κρίσης (υπό ΙΙ, 1), ως απότοκο των ως άνω παθογενειών, και την τοξική της δράση στους κόλπους της δημοκρατίας (υπό ΙΙ, 2). Ο παραπάνω συλλογισμός διαρθρώνεται επαγωγικά με την ελπίδα να δώσει μια καθαρή, συνολική εικόνα της συναρμογής των ως άνω εννοιών.

B. ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ – ΚΡΑΤΟΣ – ΔΙΚΑΙΟ: ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΟΥ «ΚΥΒΕΡΝΑΝ» ΣΤΗ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗ, ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

I. Δημοκρατία και άλλες θεμελιώδεις έννοιες

1. Μια πρώτη οριοθέτηση

Η έννοια της Δημοκρατίας οριοθετείται σε ένα ευρύτατο πεδίο, για την διερεύνηση του οποίου είναι απαραίτητη η συναίρεση πολλών διαφορετικών

επιστημών. Πρόκειται για μία έννοια που τοποθετείται ιστορικά στην αρχαία Ελλάδα και, έκτοτε, εξελίσσεται διαρκώς, συνιστώντας ένα φαινόμενο δυναμικό. Στο παρόν πόνημα η προσέγγιση της έννοιας θα επιχειρηθεί – κυρίως - υπό την οπτική της νομικής επιστήμης. Κάτι τέτοιο προϋποθέτει, ως αφετηρία, την εξέταση θεμελιωδών εννοιών, όπως είναι το «πολίτευμα», το «κράτος», το «σύνταγμα», καθώς και του τρόπου που αυτές συναρμολογούνται στην έννοια της Δημοκρατίας.

Αφετηρία θα αποτελέσει η παραδοχή ότι η Δημοκρατία γίνεται αντιληπτή σε δύο *διαστάσεις*: την «πολιτευματική - λειτουργική» διάσταση, η οποία ταυτίζεται με τη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος, και τη «συμπροσδιοριστική» διάσταση, η οποία ταυτίζεται με τον τρόπο λήψης των πολιτικών αποφάσεων υπό το πρίσμα της συνταγματικής αντίληψης της πολιτείας και του κράτους δικαίου¹. Υιοθετώντας την παραπάνω συστηματική διάκριση για την έννοια της δημοκρατίας και προκειμένου να προσεγγίσουμε, καταρχάς, με αξιοπιστία την «πολιτευματική - λειτουργική» διάσταση της δημοκρατίας είναι απαραίτητο να ξεκινήσουμε την ανάλυση από την έννοια του πολιτεύματος.

Με τον όρο «**Πολίτευμα**» νοείται ο *συστηματικός τρόπος*², με τον οποίο καθιερώνεται η πηγή εξουσίας της πολιτείας και διαμορφώνεται η ηγεσία της, καθώς και ο τρόπος που η εξουσία αυτή ασκείται, διαμέσου δηλαδή συνταγματικά μορφοποιημένης κυριαρχίας και οργάνωσης της έννομης κοινωνικής συμβίωσης σε ένα συγκεκριμένο κράτος. «Δημοκρατικό», δε, ορίζεται το πολίτευμα του οποίου πηγή της εξουσίας αποτελεί ο λαός ως πηγή νομιμοποίησης της πολιτειακής εξουσίας με θεμέλιό της *την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας*. Με απλά λόγια, *δημοκρατικό πολίτευμα είναι η μορφή και οι δομές με τις οποίες το Σύνταγμα οργανώνει τη λαϊκή κυριαρχία*. Επομένως, η συναίρεση των εννοιών του συντάγματος και της λαϊκής κυριαρχίας είναι θεμελιώδης. Αν λοιπόν με την έννοια «Σύνταγμα» νοείται ο θεμελιώδης νόμος της πολιτείας, που συνιστά την κανονιστική ρύθμιση της κρατικής εξουσίας και των λειτουργιών της, θα μπορούσαμε να συμπληρώσουμε το συλλογισμό

¹ Τη διάκριση αυτή κάνει ο Δ.Τσάτσος στο έργο του *Πολιτεία*, Αθήνα, Εκδόσεις Γαβριηλίδη, 2010.

² Ο Αριστόβουλος Μάνεσης, ως πολίτευμα ορίζει τον συστηματικό τρόπο, με τον οποίο συγκροτείται η κρατική εξουσία.

μας ως ακολούθως: *Εφόσον η Πολιτεία συνιστά συναρμογή των εννοιών του Κράτους και της Κοινωνίας, τότε το πολίτευμα, υπό τη νομική προστασία του Συντάγματος, εξασφαλίζει τη συλλειτουργία των δύο, ταυτιζόμενο κατ' ουσίαν με τη έννοια του κυβερνητικού συστήματος.*

Η «συμπροσδιοριστική» διάσταση της δημοκρατίας περιγράφει την πορεία από το επίπεδο της πολιτικής μόχλευσης μέχρι το επίπεδο της συνταγματικής έκφρασης της *αρχής της λαϊκής κυριαρχίας*, μέχρι δηλαδή το σχηματισμό της έννοιας της *δημοκρατικής αρχής*. Η δημοκρατική αρχή ως βάση του εποικοδομήματος της πολιτείας ταυτίζεται με τη διευρυμένη πολιτική συμμετοχή χωρίς, ωστόσο, να εξαντλείται σε επίπεδο διαδικασίας. Αντιθέτως, συνιστά «[...]βαθύτατα ουσιαστική αρχή, που σημαίνει ότι το περιεχόμενό της έχει και αξιακό χαρακτήρα. Στο νοηματικό της επίπεδο συναντώνται θεσμοί, οικονομία, κράτος δικαίου, κοινωνικό κράτος και κυρίως η μη κατάχρησή της από συγκεκριμένες κοινωνικές δυνάμεις.[...]»³. Η παραπάνω προσέγγιση ενσωματώνεται στο συνταγματικό κείμενο, το οποίο έτσι καθίσταται κατά τον Μανιτάκη «το σύστημα των θεμελιωδών αρχών και δικαιωμάτων, γραπτών ή άγραφων, μιας έννομης συμβίωσης, ανεξάρτητα αν έχουν ή όχι τυπική συνταγματική θεμελίωση.»⁴.

Οι δύο παραπάνω διαστάσεις της δημοκρατίας δεν νοούνται ως ανεξάρτητες συνιστώσες αυτής. Η διάκρισή τους εξυπηρετεί μάλλον ζητήματα κατανόησης των παραμέτρων της συνθετότητας της έννοιας της δημοκρατίας. Αντιθέτως, τελούν υπό συλλειτουργική αλληλεξάρτηση. Δεδομένης δε της παραπληρωματικότητας των εννοιών της Δημοκρατίας και του Συντάγματος, όπως την αντιλαμβάνεται η νομική επιστήμη, αναδύεται η έννοια της «Συνταγματικής Δημοκρατίας», ως πεδίο οριοθέτησης της λαϊκής κυριαρχίας. Πρόκειται για *προσδιορισμό* της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας και άρα, τυπικώς, για *περιορισμό* της, δια της θεσπίσεως των θεμελιωδών δικαιωμάτων και της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών, ήτοι των δύο απαραίτητων παραμέτρων του «Κράτους Δικαίου». Ωστόσο, στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο «περιορισμός» της έννοιας της λαϊκής κυριαρχίας ταυτίζεται κατ' ουσίαν με την προστασία της, καθώς αποτελεί προϋπόθεση για τη λειτουργία της. Με

³ Τσάτσος Δ., *Πολιτεία*, Αθήνα, Εκδόσεις Γαβριηλίδη, 2010, σελ.356.

⁴ Μανιτάκης Α., *Τι είναι Σύνταγμα*, Αθήνα, Εκδόσεις Σαββάλας, 2007, σελ.50-51.

άλλα λόγια, ο προσδιορισμός της λαϊκής κυριαρχίας στο πλαίσιο της Συνταγματικής Δημοκρατίας συνιστά προσπάθεια προστασίας της πολιτικής ελευθερίας, της κοινωνικής δικαιοσύνης και της άποψης που εκφράζει η μειοψηφία.

Το «**Σύνταγμα**», ως ο θεμελιώδης νόμος της Συνταγματικής Δημοκρατίας *εκφράζει και ρυθμίζει* κατά τον Α.Μάνεση⁵ τις κοινωνικές σχέσεις κυριαρχίας και υποταγής, καθιερώνοντας το φιλελεύθερο δημοκρατικό κράτος. Αποτελεί *ενιαίο* νομικό κείμενο, με *αυξημένη τυπική ισχύ*⁶ και *θεμελιώδεις* κανόνες που ρυθμίζουν τη *συγκρότηση και άσκηση* της κρατικής εξουσίας, δηλαδή την οργάνωση, τη λειτουργία και τα όρια αυτής, καθώς και την κρατικά οργανωμένη κοινωνική συμβίωση. Πρόκειται, εν ολίγοις, για τη νομική συνισταμένη αποτύπωση ενός συγκεκριμένου συσχετισμού κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων, ο οποίος ρυθμίζεται διαμέσου του συνταγματικού κειμένου. Πρόκειται για μια συστηματική οργάνωση, έναν οργανισμό, που εδράζεται στην έννοια του Κράτους Δικαίου, όπως εκφράζεται δια των θεμελιωδών αρχών της νομιμότητας και της ασφάλειας του δικαίου, διασφαλίζοντας ως προϋποθέσεις της ύπαρξής του *τα θεμελιώδη δικαιώματα, το αντιπροσωπευτικό σύστημα και την αρχή της διάκρισης των λειτουργιών*.

2. Η έννοια της κυριαρχίας, η δικαιοκή της διαμόρφωση και η οικοδόμηση της εξουσίας

Από το σημείο αυτό και αφού αποδόθηκε το περίγραμμα στο οποίο οριοθετείται η φιλελεύθερη αστική δημοκρατία από νομικής απόψεως, θα προχωρήσουμε στην εξέταση του τρόπου λειτουργίας του συστήματος όπου όλες οι ως άνω έννοιες διαντιδρούν. Με τον τρόπο αυτό θα καταστεί εφικτό να εντοπίσουμε, σε επόμενο στάδιο και αφού, προηγουμένως, έχουμε εξετάσει την οικονομική πραγματικότητα στο πλαίσιο της φιλελεύθερης δημοκρατίας, πως η οικονομική κρίση εμφιλοχωρεί στο εποικοδόμημα και επηρεάζει το

⁵ Μάνεσης Α., *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη*, Θεσσαλονίκη, Εκδοτικός Οίκος Σάκκουλα, 1980, σελ.543 επ.

⁶ Για την έννοια του «τυπικού» Συντάγματος βλέπε, *αντί άλλων*, Κώστα Γ. Μαυρία, ό.π., σελ.166.

σύνολό του. Γι αυτόν το λόγο θα επικεντρωθούμε, κυρίως, στον τρόπο που η κρατική κυριαρχία - διαμέσου του κράτους δικαίου - επιβάλλεται και λειτουργεί στην κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα και θα προσπαθήσουμε να προσδιορίσουμε το διακύβευμα, ποιος και πως τελικά ασκεί εξουσία.

Η κρατική εξουσία διαμέσου της συνταγματικής άρθρωσής της παράγει και εφαρμόζει κανόνες δικαίου. Με το δίκαιο τυποποιούνται και αποπροσωποποιούνται οι κοινωνικές σχέσεις, σε ένα πρώτο πεδίο ανάδρασης κράτους και κοινωνίας, και καθίστανται σχέσεις νομικές. Η κοινωνική πρόσληψη των ως άνω σχέσεων αποδίδουν στον κανόνα δικαίου το ουσιαστικό του περιεχόμενο. Η νομική τους πρόσληψη συνεισφέρει τη μορφή, τον τύπο δηλαδή της διάταξης του νόμου, καθιστώντας τη δεσμευτική, έτσι ώστε το δίκαιο να υπηρετήσει τον απώτερο σκοπό του που δεν είναι άλλος από τη διασφάλιση της κοινωνικής αρμονίας και τη διατήρηση της τάξης. Εκείνο που είναι κρίσιμο και, ταυτόχρονα, θεμελιώδες για την ανάλυσή μας είναι η παραδοχή ότι *οι κοινωνικές σχέσεις, περισσότερο ή λιγότερο εμφανώς και - πάντως - σε τελευταία ανάλυση, συνιστούν σχέσεις με οικονομικό περιεχόμενο, ήτοι σχέσεις οικονομικές*⁷.

Συγκεκριμένα, γίνεται δεκτό⁸ ότι πρόκειται για σχέσεις παραγωγής και ανταλλαγής οικονομικών αγαθών, η θέση των οποίων στην παραγωγική διαδικασία καθορίζεται από την κατοχή των μέσων παραγωγής. *Τα μέσα παραγωγής αυτά καθαυτά και το ποσοστό συμμετοχής στον κοινωνικό πλούτο συγκαθορίζουν τις κοινωνικές τάξεις.* Η αστική κοινωνία συνίσταται από ιδιοκτήτες εμπορευμάτων, οι οποίοι, συναλλασσόμενοι, διαμορφώνουν σχέσεις κυριαρχίας και υποταγής, σχέσεις δηλαδή ανταγωνιστικές και, επομένως, συγκρουσιακές συμφερόντων. Η ρύθμιση των ως άνω συγκρούσεων συνιστά την τελεολογική - εν ευρεία έννοια - λειτουργία του δικαίου, ως μία κοινή συνισταμένη κοινωνικών ανταγωνισμών και συναινέσεων, που ερείδονται ex ante στο ανταγωνιστικό πεδίο της οικονομίας της αγοράς.

⁷ Βλέπε - αντί άλλων - Πάσχο Γ., *Πολιτική δημοκρατία και κοινωνική εξουσία*, 2η Έκδοση, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Παρατηρητής, 1981.

⁸ ό.π., σελ.43-121.

Με την παραπάνω οικονομικοκοινωνικού χαρακτήρα διαδικασία καθορίζονται οι κοινωνικές τάξεις και, συνεπώς, η *κυρίαρχη κοινωνική τάξη*, η οποία διαμέσου του δικαίου επιδιώκει - κατά κανόνα υπό συνθήκες ευταξίας - τη δημιουργία και συντήρηση δομών και οικονομικών σχέσεων που θα της εξασφαλίζουν την κατοχή των μέσων παραγωγής και, κατά συνέπεια, θα διασφαλίζουν τα ταξικά της συμφέροντα. Σύμφωνα με τον ως άνω συλλογισμό, η κοινωνικά κυρίαρχη τάξη συνίσταται από την οικονομικά κυρίαρχη τάξη και ασκεί την κυριαρχική εξουσία του κράτους διαμέσου του δικαίου. Με αυτόν τον τρόπο καθίσταται και πολιτικά κυρίαρχη⁹. Το κράτος, λοιπόν, υπό μορφήν κυρίαρχης εξουσίας θεσπίζει δίκαιο το οποίο διαμέσου της καταστολής - εφόσον κάτι τέτοιο καταστεί αναγκαίο - επιβάλλει, δεδομένου ότι το τεθημένο δίκαιο δεν είναι πάντοτε αποδεκτό από το σύνολο των κοινωνικών ομάδων. Το γεγονός αυτό καθιστά τον καταναγκασμό συνώνυμο της επιβολής της τάξης και - άρα - της προάσπισης της λαϊκής κυριαρχίας. Η διασφάλιση των συμφερόντων των κρατούντων συνιστά, συνεπώς, μια από τις βασικές επιδιώξεις του κρατικού οικοδομήματος, δίχως ωστόσο τούτο «[...]να αποτελεί συνηγορία υπέρ του «δικαίου του ισχυρότερου», όπως μερικές φορές απλοϊκά νομίζεται»¹⁰. Συνεπώς, με βάση τον παραπάνω συλλογισμό, μπορεί να καταλήξει κανείς στο συμπέρασμα ότι η *κυρίαρχη τάξη θεσπίζει και επιβάλλει δίκαιο αρύοντας την ισχύ της από τη λαϊκή κυριαρχία, διαμέσου του κρατικού μηχανισμού και του μηχανισμού καταστολής που το κράτος διαθέτει.*

Στο σημείο αυτό θα ήταν χρήσιμο να οριστεί εκτενέστερα η έννοια του «Κράτους», ώστε να δομηθεί ευχερέστερα ο συλλογισμός μας. «Κράτος», λοιπόν, είναι σύμφωνα με το Μανιτάκη «μια αυτοδύναμη και δικαίως μορφοποιημένη ή συντεταγμένη εξουσία, που ασκείται σε μία αυστηρά οριοθετημένη επικράτεια ή χώρα στην οποία κατοικεί ένα πλήθος ανθρώπων

⁹ «Αυτή την κοινωνικοπολιτική διάσταση του δικαίου επισήμανε ιδίως ο Κ. Marx και επίσης ο Fr. Engels στα διάφορα κοινωνιολογικά, φιλοσοφικά και πολιτικά συγγράμματά τους, με τα οποία θεμελίωσαν τις διάφορες θεωρίες που καλούνται σήμερα «μαρξισμός». Ο απαλλαγμένος από δογματισμούς μαρξισμός έχει αναγνωρισθεί ως επιστημονική μέθοδος προσέγγισης και κριτικής ερμηνείας των κοινωνικών φαινομένων. [...]», Μάνεσης Α., *Συνταγματικό Δίκαιο I*, Θεσσαλονίκη, Εκδοτικός Οίκος Σάκκουλα, 1980, σελ.61, υποσ.54.

¹⁰ Μάνεσης Α., *Συνταγματικό Δίκαιο I*, Θεσσαλονίκη, Εκδοτικός Οίκος Σάκκουλα, 1980, σελ.65.

οργανωμένων σε λαό.»¹¹. Η εν λόγω εξουσία, δε, σε μια συντεταγμένη πολιτεία, δεν εκδηλώνεται ως ωμή βία, αλλά ως καταναγκασμός δικαίου.

Το κράτος, δηλαδή, θεσπίζει δίκαιο, το οποίο αποτελεί τη συναρμογή *δύο συντρεχουσών συνιστωσών* οι οποίες το επικαθορίζουν· της *κοινωνικοοικονομικής* και της *νομικοπολιτικής*. Η *πρώτη*, αφορά τις κοινωνικές σχέσεις και τη διαμόρφωσή τους αναφορικά με τον τρόπο παραγωγής των αγαθών και την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, καθώς και τον τρόπο που η οικονομική πραγματικότητα διαμορφώνει τις κοινωνικές τάξεις και τον ταξικό ανταγωνισμό. Η *δεύτερη* αφορά τη ρύθμιση του κοινωνικοοικονομικού πεδίου διαμέσου κανόνων και κυρώσεων, διαμέσου δηλαδή της ακαταγώνιστης επιβολής του δικαίου. Η πρώτη συνιστά, κατά Μάνεση, το «είναι» και χαρακτηρίζεται ως η «κοινωνικοοικονομική υποδομή» της πολιτείας. Η δεύτερη αποτελεί το «δέον», χαρακτηρίζεται ως η «νομικοπολιτική υπερδομή», ήτοι το εποικοδόμημα αυτό καθαυτό. Πρόκειται για το σημείο που *κράτος και δίκαιο συναιρούνται*.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η κρατική δομή εκφράζει την υλοποίηση του συσχετισμού των δυνάμεων που εκδηλώνονται στην πολιτική αρένα, προερχόμενες από την «κοινωνικοοικονομική υποδομή». Έτσι, η κυριαρχία¹² της «δεσπόζουσας» τάξης μετεξελίσσεται και καθορίζεται δια του Συντάγματος, ως *εξουσία κρατική*, η οποία εκδηλώνεται με τη μορφή της νομοθετικής λειτουργίας θεσπίζοντας δίκαιο υπό το φως του Κράτους Δικαίου που το Σύνταγμα διασφαλίζει. Ακολούθως, η νομοθετική λειτουργία¹³ αρτώντας την ισχύ της από τη θεμελιώδη αρχή της διάκρισης των λειτουργιών αναπτύσσει μία σχετική αυτονομία από την αρχική δυναμική έννοια της κυρίαρχης τάξης, προασπίζοντας δια της αρχής του Κράτους Δικαίου *το συμφέρον του συνόλου* και όχι μόνο του κυρίαρχου κοινωνικού σχηματισμού. Η κρατική εξουσία, δε, προκειμένου να οριοθετηθεί και να περιοριστεί, μετατρέπεται δια της *αρχής της νομιμότητας σε αρμοδιότητα*. Έτσι,

¹¹ Μανιτάκης Α., *Τι είναι Κράτος*, Αθήνα, Εκδόσεις Σαββάλας, 2007, σελ. 35.

¹² Με την έννοια της ισχύος σε κοινωνικοοικονομικό επίπεδο.

¹³ Ο Δ.Τσάτσος επιμένει στον όρο «λειτουργία» και όχι «εξουσία», καθώς θεωρεί ότι η κρατική εξουσία είναι μία και αδιαίρετη, η οποία συναποτελείται από λειτουργίες, τη νομοθετική, την εκτελεστική και τη δικαστική, όπως ρητώς προβλέπεται από το Σύνταγμα. Με την άποψη αυτή συμφωνούν και άλλοι Συνταγματολόγοι.

διασφαλίζεται ότι η δράση των κρατικών οργάνων οφείλει να υπακούει ειδικώς σε κανόνες δικαίου και - πάντως - να διέπεται από την *αρχή της νομιμότητας*. Δια της οδού αυτής υπηρετείται επιπλέον και η *αρχή της ασφάλειας του δικαίου*, ως θεμελιώδους αρχής του Κράτους Δικαίου.

Η δημοκρατία, όπως είδαμε, «έχει ως προϋπόθεση της δικαιικά έγκυρης λειτουργίας της τη νομιμότητά της [...], δηλαδή την αποτύπωση της πολιτικής διαδικασίας σε θεσπισμένους κανόνες.¹⁴». Η αρχή της νομιμότητας, δε, κατά τον Μάνεση, περιλαμβάνει την «τυπική νομιμότητα» και την «ουσιαστική νομιμότητα» ή, όπως έχει επικρατήσει να ονομάζεται, τη «νομιμοποίηση». Το ζεύγος των δύο αυτών εννοιών καθίσταται κρίσιμο για την έννοια της δημοκρατικής αρχής. Η «νομιμότητα» και η «νομιμοποίηση», συναπαρτίζουν την αρχή της νομιμότητας, ως αδιαίρετης ενότητας. Η «νομιμότητα» αφορά την πραγματική άσκηση της έννομης εξουσίας, ενώ η «νομιμοποίηση» ενέχει μian *αξιακή* σύλληψη της εξουσίας, που αφορά το *κοινωνικώς αποδεκτό*. Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι οι δύο έννοιες εκφράζουν την *αντιπαράσταση των εννοιών της «αθροιστικής» και της «διαβουλευτικής» δημοκρατίας*.

Επομένως, η κυριαρχία, παρότι ερείδεται στον καταναγκασμό, από τον οποίο αρύεται την κανονιστική - δικαιική της ισχύ, αναζητά - θα έλεγε κανείς - παράλληλα κάποιου είδους *ιδεολογική - εν ευρεία έννοια - κάλυψη*, προκειμένου διαρκώς να νομιμοποιείται δημοκρατικά. Αναζητά τη *συναίνεση*¹⁵ υπό τη μορφή, αν όχι προσχώρησης ή ένταξης σε έναν κοινό ιδεολογικό τόπο, τουλάχιστον αποδοχής ή ανοχής μιας συγκεκριμένης «κανονικότητας». Πρόκειται για τη *νομιμοποιητική*¹⁶ λειτουργία του δικαίου, με την οποία το δίκαιο νομιμοποιεί και μονιμοποιεί την εξουσία. Καμία εξουσία εκφρασμένη συνταγματικά στο πλαίσιο της αστικής δημοκρατίας δεν μπορεί να επιβληθεί μονοδιάστατα δια του καταναγκασμού. Θα ήταν, αντικειμενικά, θέμα χρόνου η κατάρρευση της. Προϋποθέτει τη *συναίνεση* προκειμένου να νομιμοποιηθεί ως «*δικαίωμα εξουσίασης*»¹⁷ και «*καθήκον*

¹⁴ Τσάτσος Δ. ό.π.,σελ.357.

¹⁵ Consensus.

¹⁶ «Ιδεολογική» κατά τον Μάνεση.

¹⁷ Μάνεσης Α., ό.π.,σελ.78.

υπακοής»¹⁸. «Το δίκαιο λειτουργεί, λοιπόν, ως πειθαναγκασμός, δεδομένου ότι είναι ταυτόχρονα και όπλο πίεσης και μέσο πειθούς»¹⁹. Ή αλλιώς, «[...]αναγνώριση της δεσμευτικότητας των κανόνων που θεσπίζει η εξουσία[...]»²⁰. «Έτσι, το «μονοπώλιο του καταναγκασμού»²¹ καθίσταται «μονοπώλιο της νομιμοποιημένης φυσικής βίας»²².»²³. Υπό αυτήν την έννοια, η δημοκρατική νομιμοποίηση είναι συνυφασμένη με την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας και της δημοκρατικής αρχής. *Η κατίσχυση του δικαίου παράλληλα με τη δύναμη επιβολής του προϋποθέτει την έννοια της κατά πλειοψηφία παραδοχής του.*

Όπως είδαμε, η ισχύς της κυρίαρχης κοινωνικής τάξης αντλείται από την οικονομική της κυριαρχία, τον έλεγχο δηλαδή των μέσων παραγωγής και των οικονομικών δομών εν γένει. Η οικονομική κυριαρχία αρθρώνεται, διαμέσου του συνταγματικού κράτους και του δικαικού οικοδομήματος που αυτό διαμορφώνει, σε πολιτική κυριαρχία επιβαλλόμενη καταναγκαστικά, συναρθρώνοντας κράτος και κοινωνία σε μια νέα μορφή· αυτή της πολιτικής κοινωνίας. Η επιβολή του καταναγκασμού, προκειμένου να επιτελέσει πρόσφορα το ρόλο του, συνεπικουρείται από *διηθητικούς μηχανισμούς* προσχώρησης στην ιδεολογία της κυρίαρχης τάξης. Όπως, άλλωστε, υποστηρίχθηκε και παραπάνω, η εξασφάλιση της συναίνεσης συνιστά τη λυδία λίθο για τη νομιμοποίηση της κρατικής εξουσίας και προϋπόθεση για την κατίσχυση της ιδεολογικής κυριαρχίας. Τούτο έχει ως αποτέλεσμα η δράση των διηθητικών μηχανισμών να αναπτύσσει σημαντικό ρόλο στο πλαίσιο της αστικής φιλελεύθερης δημοκρατίας.

Η επιβολή της ιδεολογικής κυριαρχίας δεν γίνεται καταναγκαστικά. Αν και δεν τίθεται απαραίτητως ζήτημα προσχώρησης στην κρατούσα ιδεολογική προσέγγιση, απαιτείται μία τουλάχιστον *minimum* ανοχή, η οποία επιτυγχάνεται, πάντοτε, διαμέσου εκούσιας και αβίαστης συναίνεσης. Οι μηχανισμοί που ενεργούν επ' αυτού του στόχου - της οικοδόμησης δηλαδή της

¹⁸ ό.π.,σελ.78.

¹⁹ ό.π.,σελ.76

²⁰ ό.π.,σελ.76-77.

²¹ Jhering

²² Weber

²³ ό.π.,σελ.78

συναίνεσης - αναπτύσσονται υπό μορφήν πρακτικών, συνηθειών, ηθών, νοοτροπίας και αντιλήψεων, δημιουργώντας διαύλους σε διάφορα επίπεδα. Δεν περιορίζονται στο επίπεδο του δημόσιου χώρου. Αναπτύσσονται - επί το πλείστον μάλιστα - στο επίπεδο της ιδιωτικής κοινωνικής ζωής αξιοποιώντας κοινωνικές δομές και δίκτυα που οδηγούν σε αποφάσεις οι οποίες εδράζονται σε *γνωστικές διαδικασίες και νόρμες* (organizational culture theory²⁴). Πρόκειται, προφανώς, για διαδικασίες διάφορες του κανόνα δικαίου, δίχως κανονιστική ισχύ. Δεν αρύονται την ισχύ τους από μεθόδους ακαταγώνιστης επιβολής, πιθανολογούμενης δηλαδή παρέμβασης καταναγκασμού, όπως συμβαίνει με τον κανόνα δικαίου. Οι ως άνω μηχανισμοί αρύονται την ισχύ τους από «*θεσμούς*» (neo-institutional theory) του «ιδιωτικού χώρου», αξιοποιώντας αποκεντρωμένες «*εστίες εξουσίας*»²⁵ (κόμβους δικτύων), προκειμένου να αναπτύξουν *δίκτυα* (network organization theory) «*χειραγώγησης-πειθούς*» δημιουργώντας τελικά μία «*δεσπόμενη κανονικότητα*».

Όπως λοιπόν γίνεται αντιληπτό, η «*εποπτεία*» της «δεσπόμενης κανονικότητας» στην κοινωνική και οικονομική ζωή, όπως αυτή προσδιορίζεται παραπάνω, καθίσταται θεμελιώδης προκειμένου η κυρίαρχη οικονομική και επομένως κοινωνική τάξη να επιβληθεί ιδεολογικά και άρα να εδραιώσει τη νομική κυριαρχία της. Σκοπός της ιδιότυπης αυτής «εποπτείας» είναι η δημιουργία εγγενούς προδιάθεσης για συμπόρευση με την επικρατούσα τάση και απόκρουση των επί της ουσίας διαφοροποιήσεων. Η δόμηση μιας τέτοιας πραγματικής κατάστασης - που για τις ανάγκες της μελέτης ήδη ονομάσαμε «*κανονικότητα*» - απαιτεί την εκμετάλλευση στοιχείων και γνωστικών καταστάσεων, όπως είναι οι «*νόρμες*», οι «*συνήθειες*» και οι «*προσωπικές σχέσεις*», οι οποίες αρκετές φορές εμφανίζονται ως «*συνήθειες πρακτικές*» και σε κάποιες περιπτώσεις επιβάλλουν, ως τέτοιες, συγκεκριμένους μορφότυπους. Όλα τα δομικά στοιχεία για τη δημιουργία μιας κυρίαρχης «*κανονικότητας*» προέρχονται και τελικώς προσομοιάζουν προς την «*κανονικότητα*» που διατρέχει την

²⁴ Martin, Joanne and Debra Meyerson. 1988. "Organizational Cultures and the Denial, Channeling and Acknowledgment of Ambiguity." Chapter 6 (pp. 93-125) in *Managing Ambiguity and Change*, L. Pondy, R. Boland, and H. Thomas (Eds).

²⁵, Μάνεσης Α., ό.π.,σελ.93.

κυρίαρχη κοινωνική τάξη. Η κυρίαρχη «κανονικότητα» τείνει να δημιουργεί ισχυρές άτυπες δομές, οι οποίες ενσωματώνονται σε αυτήν οργανικά και επικοινωνούνται λειτουργικά από «στρατηγικούς κόμβους». Από τους εν λόγω κόμβους οργανώνεται η διαχείριση του δικτύου και συντηρείται η κρατούσα «κανονικότητα» σε ιδεολογικό επίπεδο.

Η συντήρηση της «κανονικότητας» κομίζει σε έναν οργανισμό - στην περίπτωση μας στη δημοκρατική «Πολιτεία» - τη συναίνεση και, επομένως, τη νομιμοποίηση της εξουσίας που πηγάζει από την κυρίαρχη τάξη. *Συνεισφέρει, επομένως, στην ιδεολογική λειτουργία του δικαίου.* Με τον τρόπο αυτόν η «κανονικότητα» ταυτίζεται με την έννοια της λειτουργικής αρμονίας αποκλείοντας οιαδήποτε μορφή *ασάφειας*, κατά το μέρος που η *ασάφεια* νοείται ως συνώνυμη της *ανασφάλειας*. Ο ρόλος της συναίνεσης, κατόπιν τούτου, είναι θεμελιώδης, αφού η *ανασφάλεια* αποτελεί τον «εχθρό» της «κανονικότητας», καθώς διαρρηγνύει τις δομές της, διασπά τα δίκτυα επικοινωνίας μεταξύ των κόμβων διαχείρισης και οδηγεί σε απορρύθμιση. Συνεπώς, η «κανονικότητα» αποτελεί δομικό στοιχείο της συναίνεσης, *εκφράζοντας στο «παράδειγμα της αστικής δημοκρατικής Πολιτείας» τη «συμπροσδιοριστική» της διάσταση.*

Ωστόσο, η εκμετάλλευση των στοιχείων που απαρτίζουν μια «κανονικότητα» και δη την «κανονικότητα» στο «παράδειγμα της δημοκρατίας» δεν είναι αυτονόητο ότι επιτυγχάνει πάντα το επιθυμητό αποτέλεσμα. Η αποτελεσματικότητα συναρμογής των στοιχείων για τη συντήρηση και ανάπτυξη της επικρατούσας «κανονικότητας» μπορεί να αποδίδει τελικά το επίπεδο συναίνεσης, η οποία όμως εξαρτάται επίσης και από τη συστηματικότητα και τη λειτουργικότητα της δομής της «κανονικότητας». Ο υψηλός βαθμός συναίνεσης τελεί σε άμεση συνάρτηση προς την κοινή αντίληψη/πρόσληψη των δομικών στοιχείων της «κανονικότητας» από τους μετερχόμενους την ιδεολογική της προσέγγιση. Υπό αυτήν την οπτική, *το βάρος διαχείρισης της «κανονικότητας» μεταφέρεται στο βαθμό συναντίληψης των θεμελιωδών ιδεολογικών αρχών ως ενιαίας και αδιαίρετης βάσης, στην οποία ενοποιούνται και στην οποία μπορεί να ερείδεται η επίτευξη της συναίνεσης.* Πρόκειται για ένα

«ενοποιητικό παράδειγμα» στο οποίο η νομιμοποίηση συμπίπτει σχεδόν με τη νομιμότητα. Η συναίνεση εδώ είναι ευρύτερη και παρουσιάζει ολιστικά χαρακτηριστικά, δημιουργώντας έναν τύπο ηθικής δέσμευσης που λειτουργεί σχεδόν καταναγκαστικά. Η αρμονία της «κανονικότητας» πηγάζει από μια ευρύτερη ιδεολογική δέσμευση και συνιστά ζητούμενο διότι αποτελεί μια σαφή και σταθερή κατάσταση. Η αυτού του τύπου αδιατάραχτη αρμονία θέτει εκποδών οιαδήποτε συνθήκη με ασαφή χαρακτηριστικά, η οποία θα μπορούσε να δημιουργήσει ανασφάλεια, αντιφάσεις και σύγχυση.

Η *ενοποιητική* οργάνωση της «κανονικότητας» δεν αποτελεί, ωστόσο, το μοναδικό μέσο για τη διασφάλιση της συναίνεσης. Στο «*παράδειγμα*», *άλλωστε, της δημοκρατίας, όπου διαφορετικές κοινωνικές ομάδες με μεγαλύτερες ή μικρότερες διαφορές συγκρούονται διαρκώς στην κοινωνικοοικονομική αρένα, η ενοποιητική λειτουργία είναι εξαιρετικά δυσχερής.* Οι διαφοροποιήσεις αποτελούν τον κανόνα και όχι την εξαίρεση. Η συγκρότηση και ανάπτυξη ομάδων και υποομάδων ακόμη και μέσα στο ίδιο δίκτυο, στην ίδια κυρίαρχη κανονικότητα - αν όχι με διαφοροποιημένα χαρακτηριστικά, με διαφορετική, πάντως, πρόσληψη των ίδιων χαρακτηριστικών - είναι μάλλον συχνή. Επομένως, η συναίνεση δε μπορεί να δομηθεί συστηματικά και σε ευρεία βάση, αφού η κυρίαρχη «κανονικότητα», η οποία, όπως είδαμε, εκφράζει τη δεσπίζουσα κοινωνική τάξη, συναπαρτίζεται από ένα πλέγμα ομάδων και υποομάδων των οποίων η συνοχή είναι μερική και η θέση τους διαφοροποιείται συνήθως *in concreto*. Η συγκεκριμένη «κανονικότητα» στο «*παράδειγμα*» της δημοκρατίας είναι αδύνατο να λειτουργήσει απολύτως ενοποιητικά, διότι είναι προφανές ότι αυτή καθαυτή η *ασάφεια* αποτελεί εγγενές χαρακτηριστικό της «κανονικότητας». Στην περίπτωση αυτή η «κανονικότητα» οφείλει να αναπτύξει διαφορετική προσέγγιση ως προς το εγγενές αυτό χαρακτηριστικό. Διότι είναι κρίσιμο να γίνει καταρχήν κατανοητό ότι αυτού του είδους η *ασάφεια* δε συνιστά απορρυθμιστική συνέπεια αλλά μάλλον δημιουργικό χαρακτηριστικό της «κανονικότητας». Και ως δημιουργικό χαρακτηριστικό αναπτύσσει συνθετικά στοιχεία και δεδομένα. Έτσι, η λογική της διαφορετικότητας ακόμη και μέσα στο στενό πλαίσιο της κυρίαρχης «κανονικότητας» καταλήγει να μην είναι αποκλειστικά συγκρουσιακή και,

επομένως, η *ασάφεια* στο πλαίσιο της διαφορετικότητας να μην αναπτύσσει απαραίτητα και μόνον αρνητικά και απορρυθμιστικά χαρακτηριστικά. Μπορεί να καταστεί «δημιουργική» και τελικά να δύναται να οδηγήσει στη σύνθεση της διαφορετικότητας. Στην περίπτωση αυτή μάλιστα, μπορεί να υποστηριχθεί ότι - ακριβώς - η επίτευξη της αρμονίας και άρα της συναίνεσης επιτυγχάνεται διαμέσου της *ασάφειας* που δημιουργεί η σύγκρουση επιμέρους συμφερόντων και επιμέρους ομάδων και υποομάδων. *Οι νέοι δρόμοι χαράσσονται δια της συνείδησης της ματαιότητας των συγκρούσεων, η οποία γεννά την ανάγκη της συναίνεσης. Η συναίνεση αυτή επιτυγχάνεται και δομείται διαμέσου άτυπων διαβουλευτικών διαδικασιών που συνήθως οδηγούν σε οσμώσεις. Η ασάφεια μπορεί έτσι να οριοθετηθεί και να λειτουργήσει «δημιουργικά» ως μήτρα ενός καινοτόμου συναινετικού και λειτουργικού αποτελέσματος.*

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η *ασάφεια* συνιστά, τελικά - επί το πλείστον - εγγενές χαρακτηριστικό της κοινωνικοοικονομικής υποδομής το οποίο, αναλόγως του τρόπου σύμφωνα με τον οποίο γίνεται αντιληπτό και, άρα, διαχειρίσιμο, μπορεί να αποτελέσει - αντί για χαρακτηριστικό αποδόμησης - δομικό στοιχείο καινοτόμων δράσεων σε μια κοινωνική δομή. Με άλλα λόγια, η ορθή διαχείριση της *ασάφειας* συνιστά την ασφαλή μέθοδο προκειμένου να αποτελέσει «δομικό υλικό» και όχι διαλυτικό στοιχείο της «κανονικότητας». Η ικανότητα διαχείρισής της συνιστά το ζητούμενο για την κυρίαρχη τάξη, προκειμένου να επιβληθεί «ιδεολογικά». Αποτελεί εκείνο το χαρακτηριστικό που ο Μάνεσης ορίζει ως «διευθυντική ικανότητα»²⁶, η οποία οφείλει να εντοπίζει τη δράση της στη *διαχείριση-καθοδήγηση* άλλων κοινωνικών τάξεων. Πρόκειται για μια διάχυτη *επιτήρηση-προσαρμογή*, μια *εποπτεία* με ευρεία έννοια - και - πάντως - όχι με την έννοια της *διοικητικής εποπτείας* - καθώς «[η] διοικητική εποπτεία δεν τεκμαίρεται [...], αλλά πρέπει να προβλέπεται ειδικά, οι δε διατάξεις πρέπει να καθορίζουν τα μέσα της άσκησης και τα όριά της [...]»²⁷. Η *εποπτεία*, όπως παραπάνω νοείται, ασκείται διαμέσου εκσυγχρονισμένων πρακτικών (διηθητικών μηχανισμών),

²⁶ Μάνεσης Α., ό.π.,σελ.94.

²⁷ Σπηλιωτόπουλος Ε., *Εγχειρίδιο Διοικητικού Δικαίου*, Τόμος 1, 13η Έκδοση, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2010, παρ.254, σελ.263.

κυρίως «δικτύων» (network organization theory²⁸), με τη λογική ότι το ευρύτερο πλαίσιο των σχέσεων, που αναπτύσσονται μεταξύ υποκειμένων, επηρεάζει, τελικά, τη συμπεριφορά αυτή καθαυτή μεταξύ τους.

Τα δίκτυα συνιστούν μορφές οργανώσεων που συνδέονται με τη διαμόρφωση πολιτικής απόφασης και που αποτυπώνουν τον οριζόντιο και μη ιεραρχικό χαρακτήρα των σχέσεων μεταξύ των δρώντων που επικαθορίζουν τις σχέσεις κράτους - κοινωνίας. Η δομή τους είναι επάλληλη σε σχήματα που ενίοτε - και πάντως όχι συστηματικά - διασταυρώνονται, σε πολλές περιπτώσεις, μάλιστα, τυχαία. Κύρια χαρακτηριστικά τους συνιστούν ο ανεπίσημος χαρακτήρας της διασύνδεσης και της ανταλλαγής στοιχείων και πληροφοριών μεταξύ τους, καθώς και η αναμειγμένη ανταλλαγή τεχνικών και πολιτικών μέσων. Αποτελούν οργανώσεις με ιδιαίτερη δομή και με εξαρτήσεις μεταξύ τους ως προς τα μέσα που απαιτούνται για την επιβίωσή τους. Περιλαμβάνουν πλήθος και πολυμορφία δρώντων, οι οποίοι προέρχονται είτε από τον ιδιωτικό είτε από το δημόσιο χώρο και αναπτύσσουν μεταξύ τους σχέσεις που χαρακτηρίζονται κυρίως από «ρευστότητα». Αν και πρόκειται για άτυπες οργανώσεις, στην πολυδαίδαλη διάρθρωση των οποίων τα όρια του κράτους και της κοινωνίας σχετικοποιούνται, η ανάλυσή τους μπορεί να αποδώσει σχηματικά τις σχέσεις που αναπτύσσουν στο πεδίο δράσης τους, δίνοντας τη δυνατότητα αξιολόγησης της αξιοπιστίας και της σταθερότητάς τους και αποτυπώνοντας με μια σχετική ασφάλεια τις «διαδρομές» των πληροφοριών.

Η διαχείριση διαμέσου δικτύων εστιάζει στη διασύνδεση, το συντονισμό και τις συμμαχίες, αναζητώντας κοινά συμφέροντα και κοινές νόρμες, με επιδίωξη τη δημιουργία πρόσφορου «δικτυακού» περιβάλλοντος. Πρόκειται για περιβάλλον το οποίο συνδιαμορφώνεται από όσους αναδρούν στους κόλπους του υπό συνθήκες ελεύθερης συμμετοχής. Ένα περιβάλλον συνεργασιών που συντίθεται διαμέσου πολλαπλών διαύλων επικοινωνίας σε ιδιωτικό και δημόσιο χώρο. Η συνεχής ανταλλαγή πληροφοριών επιδρά στη διαμόρφωση των σχέσεων που αναπτύσσονται δημιουργώντας πρότυπα πεδία

²⁸ Davis, Gerald F. and Walter W. Powell. 1992. Selection from "Organization-Environment Relations" (pp. 334-341). In *Handbook of Industrial and Organizational Psychology*, Vol 3 (2nd ed.). Eds. Marvin D. Dunnette and Leaetta M Hough. Palo Alto, CA: Consulting Psychologists.

επικοινωνίας. Σε αυτά τα πεδία, δεδομένης της διαρκούς ανάδρασης των φορέων επικοινωνίας, δημιουργούνται «αξιακές» δομές με συστατικά στοιχεία την εμπιστοσύνη και την αξιόπιστη συνεργασία. Η αποδοχή κοινών αξιακών δομών δημιουργεί ένα περιβάλλον τα όρια του οποίου καθίστανται εντελώς ασαφή και διαρκώς μεταβαλλόμενα. Η «κανονικότητα» σε ένα τέτοιο περιβάλλον εδράζεται σε συμμαχίες και συμπράξεις και στην υιοθέτηση κοινών τόπων συνεννόησης μέσα από κοινά αποδεκτές νόρμες. Το δίκτυο δημιουργεί όλες εκείνες τις προϋποθέσεις, ώστε όλοι οι συμμετέχοντες σε αυτό να μπορούν να προωθούν συμφέροντα και να αποκομίζουν οφέλη.

Επομένως, η «κυρίαρχη κανονικότητα», η οποία ασφαλώς μετέχει σε πολλαπλά δίκτυα, έχει προφανές συμφέρον, να μετέρχεται μεθόδους διαχείρισής τους. Η διαχείριση των δικτύων γίνεται διαμέσου του ελέγχου των δομών τους. Μέσα από αυτές μπορεί η «κυρίαρχη κανονικότητα» να «μεταγγιστεί» στις επιμέρους «κανονικότητες» επιμέρους δικτύων. Η εγκαθίδρυση διαύλων επικοινωνίας, ο συντονισμός ενεργειών από τα κομβικά σημεία των δικτύων και η εξασφάλιση ομαλής ροής δεδομένων, διαμέσου εξομάλυνσης εσωτερικών εντάσεων ή συγκρούσεων που μπορεί να προκύψουν κατά τη συστηματική διαντίδραση μεταξύ των μελών, συνιστούν τα βασικά μέσα αποδοτικής διαχείρισης των ροών της πληροφορίας. Η διαχείριση των δικτύων και η αποδοχή της κυρίαρχης κανονικότητας αποτελεί ζήτημα που άπτεται της *διαχειριστικής ικανότητας* και προϋποθέτει τη δημιουργία ενός *συστήματος διαχείρισης*, το οποίο θα πρέπει να αναπτύσσει τα παραπάνω χαρακτηριστικά, ώστε να επανεξετάζει διαρκώς και να προφυλάσσει αναλόγως δομές, νόρμες, συμπεριφορές, δραστηριότητες και πληροφορίες.

Η εποπτεία των δικτύων συνεισφέρει, λοιπόν, στην αποδοτική και αξιόπιστη συγκέντρωση πληροφοριών για το περιβάλλον διαντίδρασης. Και όταν υπάρχει πρόσβαση στον τρόπο λειτουργίας και τις οσμώσεις που λαμβάνουν χώρα στο κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον, υπάρχει *ιδία* αντίληψη γι αυτό και, επομένως, δυνατότητα διαχείρισής του. Εφόσον, μάλιστα, τα δίκτυα συγκροτούνται σε μεγάλο βαθμό και από τις σχέσεις και τους δεσμούς που αναπτύσσονται μεταξύ των φορέων δράσης, ο κύριος όγκος

της πληροφορίας βρίσκεται συσσωρευμένος στην «ουσία» των δεσμών αυτών. Ως εκ τούτου, η πρόσβαση, η διείσδυση και η δυνατότητα διαχείρισης των δικτύων συνιστούν μεγέθη αλληλοεξαρτώμενα. Για να αναπτυχθούν, λοιπόν, δεξιότητες διαχείρισης επιβάλλεται να αναπτυχθούν αντιστοίχως ικανότητες «χαρτογράφησης», διαμόρφωσης και συντήρησης των δικτύων και των δεσμών που συνδέουν τους «οργανισμούς» και τους «παίκτες» που τα συναπαρτίζουν. Επιπλέον, ακόμη πιο σημαντικό στοιχείο για την ποιότητα διαχείρισης των δικτύων αποτελεί - πέραν της ανάπτυξης και εξασφάλισης των ως άνω δομικών στοιχείων - ο έλεγχος της ποιότητας των επιμέρους δεσμών. Το περιεχόμενο και η ποιότητα των δεσμών, ιδίως όταν αυτοί αναπτύσσονται σε κομβικά σημεία των δικτύων, συνιστούν θεμελιώδη στοιχεία. Η εξασφάλιση γνώσης του περιεχομένου και της in concreto ροής πληροφοριών μεταξύ των κόμβων, αποτελούν το εφελτήριο για μια αξιόπιστη και αποδοτική διαχείριση.

Σε επίπεδο δικαίου η «διευθυντική ικανότητα» αναπτύσσει πλήρως τα αποτελέσματά της με τη θέσπιση νομικών κανόνων που ικανοποιούν (ή φαίνεται να ικανοποιούν) συλλογικά συμφέροντα, αποσκοπώντας στη νομιμοποίηση της κρατικής εξουσίας και, κατά συνέπεια, της κυρίαρχης κοινωνικής τάξης. *Επομένως, νομιμοποίηση και «διευθυντική ικανότητα» βρίσκονται σε διαρκή ανάδραση.* Μέσα από αυτήν την ανάδραση μπορεί να δημιουργηθεί και να αναπτυχθεί στο κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον ένα *μοτίβο δράσης* που θα στοχεύει σε ένα περιβάλλον σύνθεσης των τυπικών κυρίαρχων δομών με το «θεσμικό περιβάλλον» (neo-institutional theory²⁹). Το *μοτίβο* αναπτύσσεται σε συνδυασμό με την ανάπτυξη διαχειριστικής ικανότητας των δικτύων και εστιάζει στο «πεδίο ανάλυσης³⁰» και όχι στους «παίκτες» (όπως η διαχείριση δικτύων), επιδιώκοντας τη νομιμοποίηση δια της *προσέγγισης του κανονιστικού πλαισίου με τις κοινωνικές νόρμες και τους οικονομικούς μηχανισμούς δράσης.*

²⁹ Davis, Gerald F. and Walter W. Powell. 1992. A selection from "Organization-Environment Relations" (pp. 342, 354-365). In *Handbook of Industrial and Organizational Psychology*, Vol 3 (2nd ed.). Eds. Marvin D. Dunnette and Leaetta M Hough. Palo Alto, CA: Consulting Psychologists.

³⁰ Οικονομικοκοινωνικό πεδίο.

Συγκεκριμένα, το κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον αντιμετωπίζεται ως αποτύπωμα εξίσου κανονιστικών και θεσμικών χαρακτηριστικών. Και τούτο διότι οι οργανισμοί που απαρτίζουν το περιβάλλον αναδρούν όχι μόνον βάσει τεχνικών δομών, αλλά και διαμέσου κοινών θεσμικών στοιχείων, κοινών θεωρητικών και ηθικών παραδοχών, ακόμη και κοινών συμβολισμών. Η υιοθέτηση του «κοινώς αποδεκτού» ως ασφαλιστικής δικλίδας ισχυροποιεί τη θέση των οργανισμών στο περιβάλλον. Η προσαρμογή των δομών στο «κοινώς αποδεκτό» συνεισφέρει στη νομιμοποίησή τους και άρα στην αξιοπιστία τους. Οι παγιωμένες θεσμικές πρακτικές μπορούν, επομένως, να αποτελέσουν νομιμοποιητική οδό και, αν όχι να διαμορφώνουν, τουλάχιστον να επηρεάζουν τις εσωτερικές διαδικασίες στους οργανισμούς. Οι οργανισμοί εισάγουν από το περιβάλλον χαρακτηριστικά που εδράζονται σε γενικά παραδεκτούς συμβολισμούς. Τα χαρακτηριστικά αυτά λειτουργούν προς όφελος των φορέων τους νομιμοποιητικά σε συστήματα τα οποία έχουν αναπτυχθεί είτε κανονιστικά είτε από την επαγγελματική και επιστημονική «αυθεντία». Τα παραπάνω χαρακτηριστικά αναπτύσσουν αντιστοίχως θεσμικό ρόλο στην εσωτερική δομή των οργανισμών και άρα επηρεάζουν τις επιλογές και τελικώς τη λήψη αποφάσεων. *Πρόκειται με λίγα λόγια για τη «μετάγχιση» θεσμικών στοιχείων από το περιβάλλον δράσης στους οργανισμούς που το συναπαρτίζουν, διαμέσου των οποίων νομιμοποιείται, ισχυροποιείται και τελικά εδραιώνεται η επιρροή τους στο κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον.* Τα εισαγόμενα από το περιβάλλον θεσμικά στοιχεία αναπτύσσουν στο πλαίσιο των οργανισμών πρακτικές και μοτίβα κοινώς αποδεκτά. Τέτοια μοτίβα, προκειμένου να επιτύχουν την ευρύτερη δυνατή νομιμοποίησή τους, συνήθως προσιδιάζουν έντονα σε θεσμικά παγιωμένες ή και κανονιστικές πρακτικές που τυγχάνουν εφαρμογής ακόμη και στο σκληρό πυρήνα της κρατικής υπόστασης. Επομένως, σε μια τέτοια περίπτωση παρουσιάζεται το φαινόμενο της διάχυσης στον ιδιωτικό χώρο πρακτικών του δημοσίου χώρου, ως αποτέλεσμα διαντίδρασης στο πλαίσιο ενός κοινού περιβάλλοντος δράσης. Πρόκειται για ένα φαινόμενο που θα ονομάσουμε «οργανωσιακό ισομορφισμό», το οποίο χαρακτηρίζει τη γενική τάση που παρουσιάζουν οι οργανισμοί να υιοθετούν παρόμοιες με τις ως άνω πρακτικές, οι οποίες αφορούν τις διαδικασίες που τους διέπουν. Αυτού του

είδους η «ομογενοποίηση» συνιστά το αποτέλεσμα πιέσεων οι οποίες προέρχονται από τρεις διαφορετικές πλευρές, ήτοι (α) από την ανάγκη συμπόρευσης με την κυρίαρχη πολιτικά τάση, ώστε να διασφαλιστεί η νομιμοποίηση του οργανισμού, (β) από την αστάθεια και ασάφεια των προοπτικών εξέλιξης ενός οργανισμού, με αποτέλεσμα η ανάγκη υπέρβασης τους να προκαλεί μιμητικές συμπεριφορές και (γ) από επιρροές που προέρχονται από την επαγγελματική «αυθεντία».

Η ανάγκη των οργανισμών να νομιμοποιούνται στο περιβάλλον δράσης τους για να εξασφαλίζουν την επιβίωσή τους μπορεί να αποτελεί είτε ενσυνείδητη *in concreto* επιλογή, είτε αυτονόητη *a priori* πρακτική. Ωστόσο, το ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι αυτή η τάση δημιουργεί ένα ευρύ πεδίο συνεννόησης και διαντίδρασης μεταξύ του δημόσιου και του ιδιωτικού χώρου, δημιουργώντας προσδοκίες διαχείρισης του νέου αυτού πεδίου. Αυτό σημαίνει ότι η κυρίαρχη τάση μπορεί, διαμέσου του διαύλου αυτού, να «μεταγγίσει» τις θεσμικές παραδοχές και πρακτικές που επιβάλει καταναγκαστικά στο κανονιστικό περιβάλλον με τη θέσπιση δικαίου, ασκώντας έτσι τη διευθυντική της ικανότητα. Στην περίπτωση αυτή η τυπική νομιμότητα δεν χρειάζεται να επιβληθεί άμεσα διαμέσου καταναγκασμού. Παρατηρείται το εν μέρει παράδοξο, η τυπική νομιμότητα να επιβάλλεται ουσιαστικά διαμέσου των διηθητικών μηχανισμών επιρροής του δημόσιου στον ιδιωτικό χώρο, με πρωτοβουλία όμως του ιδιωτικού χώρου, η οποία εκπορεύεται από ανάγκες που προκύπτουν από τις συνθήκες του περιβάλλοντος διαντίδρασης. Παράδοξο μεν, αποτελεσματικό δε, καθώς, ως φαίνεται, το ζήτημα της νομιμοποίησης - η ιδεολογική δηλαδή λειτουργία του δικαίου - διασφαλίζεται σχεδόν *a priori* για όσο διάστημα οι παγιωμένες θεσμικές πρακτικές που οι οργανισμοί τείνουν να υιοθετούν προσομοιάζουν στις κρατούσες δομές που έχει επιβάλλει η κυρίαρχη τάση σε κανονιστικό επίπεδο.

Ολόκληρο το οικοδόμημα, όπως αναλύθηκε, ερείδεται του αξιώματος ότι εδράζεται στο κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον, το οποίο αποτυπώνει την πρωτογενή κυριαρχία, δηλαδή την οικονομική κυριαρχία. Η πολιτική και η ιδεολογική κυριαρχία έπονται και, παρότι χαρακτηρίζονται από μία σχετική

αυτονομία «βρίσκονται σε συνεχή αλληλεπίδραση και αλληλεξάρτηση»³¹ με την οικονομική κυριαρχία. Η αποδιοργάνωση της κυρίαρχης ιδεολογίας και η αδυναμία επιβολής της, επομένως, δε νοείται αφ' εαυτής, αλλά βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με *διαταραχές* στο πεδίο της οικονομικής κυριαρχίας. Πρόκειται για φαινόμενο ντόμινο που στην κατάληξή του οδηγεί την άρχουσα τάξη, της οποίας η εξουσία αμφισβητείται, να προσφεύγει στο μηχανισμό καταστολής, προκειμένου να τη διατηρήσει. *Η απώλεια της οικονομικής κυριαρχίας, λοιπόν, οδηγεί σε κρίση τη «διευθυντική ικανότητα» και συνακόλουθα σε άμεσο κίνδυνο γενικευμένης οργανωσιακής κρίσης. Και το αποτέλεσμα μιας τέτοιας κρίσης, συστημικής κατά βάση, συνιστά προάγγελο για επικείμενη απώλεια της κυριαρχίας.* Σε μια τέτοια περίπτωση, η καταστολή, ως μέσο επιβολής, αποτελεί λύση προσωρινή, καθώς δεν μπορεί να λειτουργήσει αφ' εαυτής υποκαθιστώντας την πρωτογενή νομιμοποίηση.

II. Οι έννοιες «Κυβέρνηση» και «Διακυβέρνηση» ως συνιστώσες του «Κυβερνάν»

1. «Κυβέρνηση» και «Διακυβέρνηση»

Η διαντίδραση Κράτους και Οικονομίας καθίσταται εκ των ως άνω προφανής. Και όταν αναφερόμαστε στον όρο «Οικονομία», εννοούμε το κυρίαρχο μοντέλο της «οικονομίας της αγοράς», πάνω στο οποίο βασίζεται η παγκόσμια οικονομία. Όμως, πριν εξετάσουμε την έννοια της «οικονομίας της αγοράς», ως προαπαιτούμενο για τη διερεύνηση του πώς η κρίση του οικονομικού μοντέλου επηρεάζει τη δημοκρατία, είναι χρήσιμο να αναλύσουμε τον τρόπο άσκησης της εξουσίας από την κυρίαρχη κοινωνική τάξη. Άλλωστε, εκτός από την άσκηση της εξουσίας διαμέσου οργανικών δομών, είναι δυνατή η άσκηση εξουσίας σε περιβάλλον ελεύθερης αγοράς διαμέσου επιδίωξης κοινών στόχων, με απώτερο σκοπό τη δημιουργία μίας τάξης πραγμάτων η οποία θα συνιστά αποτέλεσμα, αν όχι διαπραγματεύσεως, τουλάχιστον διαβούλευσης.

³¹ Μάνεσης Α., ό.π.,σελ.92.

Η «διευθυντική ικανότητα» που αναπτύσσει η εξουσία, αναζητώντας διαύλους νομιμοποίησης, λαμβάνει μορφές - όπως είδαμε προηγουμένως - είτε διαχείρισης δικτύων³², που ήδη υφίστανται στο αγοραίο πεδίο, είτε προσαρμογής στην οργανωσιακή «κουλτούρα»³³ της αγοράς, είτε συναιρέσεως οργανικών δομών με άτυπους κανόνες του αγοραίου περιβάλλοντος δράσης³⁴. Η άσκηση της εξουσίας συνίσταται από δύο στοιχεία, το *οργανικό* και το *λειτουργικό*. Το *οργανικό στοιχείο* περιλαμβάνει τους κυβερνητικούς θεσμούς, ήτοι την ιεραρχικά δομημένη διοίκηση, σύμφωνα με το γραφειοκρατικό μοντέλο, με έντονο το στοιχείο της πολιτικής κυριαρχίας, η οποία ερείδεται στην αρχή της νομιμότητας, όπως αυτή προκύπτει από την έννοια του κράτους δικαίου. Η δράση της εδράζεται επί των ειδικώς καθορισμένων αρμοδιοτήτων και επικουρείται, όπου κάτι τέτοιο καθίσταται αναγκαίο, από την επιβολή της εξουσίας της από το μηχανισμό καταναγκασμού. Αυτό που περιγράφεται κατ' ουσίαν είναι η έννοια της «Κυβέρνησης».

Η έννοια της «Κυβέρνησης» πολύ συχνά συγχέεται με την έννοια της «Διακυβέρνησης». Η ταύτιση των δύο - παρότι ενδεχομένως σε ορισμένα πεδία υπάρχει αλληλοεπικάλυψη - δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Η έννοια της «Διακυβέρνησης» εκφράζει το *λειτουργικό* στοιχείο του τρόπου άσκησης της εξουσίας, ήτοι τη διαχείριση της διαντίδρασης πολυειδών φορέων εξουσίας. *Πρόκειται για την αντίληψη της εξουσίας υπό μορφήν άτυπων διαδικασιών.*

«[Η] διακυβέρνηση εμφανίζεται καθαρά ως ένας τρόπος κυβέρνησης (αυτός ο τελευταίος όρος λαμβάνεται με την ευρεία έννοια) στον οποίο το εγχείρημα της συνοχής της δημόσιας δράσης [...] δεν διέρχεται πια μέσω της δράσης μιας σχετικά κεντροποιημένης και ομογενούς πολιτικο-διοικητικής ελίτ [...]»³⁵.

Υπό αυτήν την έννοια, διαμέσου της «Διακυβέρνησης» λαμβάνει χώρα μια οντολογική επιστροφή από το κανονιστικό στο πολιτικό πεδίο· μια μετάβαση από την *πράξη* *θέσεως* του κανόνα (άσκηση εξουσίας υπό τη μορφή

³² Network Organization Theory.

³³ Organizational Culture Theory.

³⁴ Neo-institutional Theory.

³⁵ Pierre Muller & Yves Surel (Επιμέλεια Μ. Ψύλλα), *Η ανάλυση των πολιτικών του κράτους*, (μτφρ. Δ. Παπαδοπούλου - Μ. Ψύλλα), χ.τ., Τυπώθητω, 2002, σελ.148.

Κυβερνήσεως) στο περιεχόμενο του κανόνα, της νόρμας δηλαδή που αυτός εγκλείει. Οι διαδικασίες «Διακυβέρνησης» παρότι αναφέρονται εννοιολογικά στο «δέον» - όπως αυτό εκφράζεται κανονιστικά, διαμέσου της ικανοποίησης του δημοσίου συμφέροντος - η εφαρμογή τους λαμβάνει χώρα τελικά στη «σφαίρα του όντως», διαμέσου άτυπων μηχανισμών.

Οι ως άνω άτυπες διαδικασίες προσαρμόζονται στο πεδίο της ελεύθερης αγοράς και επιδιώκουν την επιβολή του δημοσίου συμφέροντος όχι μέσω καταναγκαστικών μηχανισμών, αλλά μέσω της επιδίωξης κοινών με άλλους φορείς στόχων. Η ανάγκη τέτοιων διαδικασιών, οι οποίες προσιδιάζουν σε διαδικασίες του ιδιωτικού χώρου, προκύπτει από την ανάγκη συμμετοχής σε *διαβουλεύσεις* και *διαπραγματεύσεις*, τη *δημιουργία συνασπισμών* και την επίτευξη αναγκαίων *συμβιβασμών*, ως προϊόντων διαντίδρασης στο αυτορρυθμιζόμενο αγοραίο περιβάλλον. Σε ένα τέτοιο περιβάλλον, το κύριο χαρακτηριστικό της «Διακυβέρνησης» την προσδιορίζει αρνητικά: *η έννοια της «Διακυβέρνησης» απόλλυται του στοιχείου της κυριαρχίας, τουλάχιστον με την έννοια που αυτό νοείται ως δομικό χαρακτηριστικό της «Κυβέρνησης», με αποτέλεσμα «Διακυβέρνηση» και «Κυριαρχία» να συνιστούν τελικά έννοιες που ρυθμίζουν μεν το ίδιο πεδίο, μετερχόμενες ωστόσο διαφορετικές μεθοδολογίες.*

Ο Ν.Σκανδάμης χαρακτηρίζει την έννοια της διακυβέρνησης, ως «εξ αποστάσεως ηνιόχηση»³⁶. Η «Διακυβέρνηση», υπό αυτήν την έννοια, αναπτύσσεται ως «διαχείριση» (managing) στα πρότυπα της αγοράς και σε περιβάλλον αγοράς. Αποβλέπει στον κοινωνικό συντονισμό των μέσων παραγωγής διαμέσου της διαχείρισης των «δικτύων» που τα ελέγχουν, μέσα σε περιβάλλον αγοραίας αυτοοργάνωσης, σε περιβάλλον δηλαδή *ανισότητας*³⁷. Το περιβάλλον αυτό, ελέω παγκοσμιοποίησης, συνιστά κατ' ουσίαν έναν ενιαίο χώρο αλληλεπιδράσεων και διαντιδράσεων στο πλαίσιο του οποίου οι *παίκτες*, τα *συμφέροντα* και οι *ισορροπίες* είναι εξαιρετικά ασταθή και ακανόνιστα, αναθεωρώντας διαρκώς τις συνθήκες δράσης και απαιτώντας διαρκώς προσαρμογές. Πρόκειται για χώρο στον οποίο η *ασάφεια*

³⁶ Σκανδάμης Ν., *Το παράδειγμα της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης, Μεταξύ κυριαρχίας και αγοράς*, Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2006, παρ.6.02,σελ.154.

³⁷ Σε αντιδιαστολή προς το περιβάλλον «τυπικής ισότητας» που χαρακτηρίζει το δημόσιο χώρο.

συνιστά βασικό χαρακτηριστικό και, τελικά, αποτελεί το βασικό αντικείμενο διαχείρισης.

Με λίγα λόγια, διαμέσου της «Διακυβέρνησης» η πολιτικά κυρίαρχη κοινωνική τάξη απεκδύεται της κανονιστικής της κυριαρχίας επιστρέφοντας σε κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον προκειμένου να διασφαλίζει την εποπτεία του, να αναδομεί την κυριαρχία της και - τελικά - να ανανεώνει τη νομιμοποίησή της. Με το φαινόμενο της «Διακυβέρνησης» η πρωτοκαθεδρία του «Κράτους» υποκαθίσταται από τις έννοιες της καθοδήγησης και της κατεύθυνσης. Ωστόσο, η παραπάνω διαδικασία, δεν αποτελεί μια ξεκάθαρη κατάσταση. Αντιθέτως, οδηγεί σε φαινόμενα που καθιστούν τα όρια μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού χώρου εξαιρετικά ασαφή και - πάντως - δυσδιάκριτα. Όταν οι κυρίαρχες κρατικές δομές, που αρύονται την εξουσία τους από αμιγώς κανονιστικό περιβάλλον, εισχωρούν στο χώρο της αγοράς ασκώντας διακυβέρνηση, απαιτείται να αναπτύξουν νέα αποδοτικά χαρακτηριστικά και νέες ειδικές ικανότητες σε ένα ασταθές και νέο γι αυτές περιβάλλον. Η προσαρμογή αυτή, ωστόσο, είναι επόμενο να αναπτύσσει παράλληλα αποτελέσματα εκτός από το αγοραίο περιβάλλον και στο κανονιστικό. Η άσκηση «Διακυβέρνησης» επηρεάζει και αναπτύσσει αποτελέσματα στη συμπεριφορά των κρατικών δομών σε κανονιστικό περιβάλλον από το οποίο αυτές προέρχονται, καθώς *πρακτικές ιδιωτικής αυτοοργάνωσης και λογικής διαχέονται σε αμιγώς δημόσιο χώρο, αποδίδοντας του χαρακτηριστικά «οιονεί αγοράς»*. Όπως μάλιστα χαρακτηριστικά αναφέρουν οι Muller και Surel³⁸ επικαλούμενοι τον Le Gales,

«Το θέμα της διακυβέρνησης θέτει εκ νέου την επανεξέταση των διασυνδέσεων ανάμεσα στην κοινωνία των πολιτών, το Κράτος και την αγορά, καθώς και των ανασυνθέσεων ανάμεσα σ' αυτές τις διαφορετικές σφαίρες, τα όρια των οποίων αναμειγνύονται»³⁹.

Σύμφωνα με τις ως άνω παραδοχές, φαίνεται ότι η έννοια της «Διακυβέρνησης», βάσει των χαρακτηριστικών που αναπτύσσει στην πράξη, αλλάζει τα δεδομένα άσκησης της εξουσίας, επηρεάζοντας τη λειτουργία του

³⁸ Pierre Muller & Yves Surel (Επιμέλεια Μ. Ψύλλα), *Η ανάλυση των πολιτικών του κράτους*, (μτφρ. Δ. Παπαδοπούλου - Μ. Ψύλλα), χ.τ., Τυπώθητω, 2002.

³⁹ Pierre Muller & Yves Surel, ό.π., σελ.146.

οικοδομήματος της πολιτείας, όπως περιγράφηκε παραπάνω. Τα κυριότερα από τα χαρακτηριστικά αυτά είναι το «ακέφαλο της Διακυβέρνησης ως δομής διάδρασης, αφενός» και «η απροσδιοριστία του αποτελέσματος που παράγει η διαδικασία διαδικτύωσης, αφετέρου»⁴⁰.

Ως προς το «ακέφαλο», λεκτέα τα εξής: Αφορά *επιτελικές μορφές ηνιόχησης*, δηλαδή *κατευθυντήριες γραμμές* που προσομοιάζουν σε *εποπτεία με την ευρεία έννοια*, όπως την είδαμε παραπάνω. Προσέτι, επειδή μία τέτοιου είδους *επιτελική διαχείριση* θα ήταν αδύνατον να χαρακτηριστεί από νομικής απόψεως, θα ήταν προσφορότερο να χαρακτηριστεί ως «προτροπή» σε δράση. Σε κάποιες περιπτώσεις, ενδεχομένως, να μπορούσαμε να μιλήσουμε για ρύθμιση, όταν, δια της νομοθετικής οδού, τίθεται κανόνας δικαίου, που αφορά - μόνον - την ενσωμάτωση *αξιολογικών κριτηρίων*, τα οποία οριοθετούν «περιθώρια νόμιμης ή θεμιτής δράσης στους φορείς που θα κληθούν στη συνέχεια να παρέμβουν»⁴¹ με ευρύτατη διακριτική ευχέρεια. Πρόκειται, κατ' ουσίαν, για διαντίδραση αξιολογικών ρυθμίσεων - νορμών κατά βάση - που έχουν αναδειχθεί σε περιβάλλον ελεύθερης αγοράς.

Ως προς την «απροσδιοριστία του αποτελέσματος» λεκτέα τα ακόλουθα: Στο περιβάλλον που έχει διαμορφώσει η ελεύθερη αγορά, δύο στοιχεία είναι εκείνα που επικαθορίζουν το αποτέλεσμα της Διακυβέρνησης. Η *διαπραγμάτευση* και η *αλληλοδέσμευση*. Στόχος τους αποτελεί η επίτευξη, μεταξύ διαφορετικών φορέων εξουσίας, *προσανατολισμένου αποτελέσματος*, το οποίο, ναι μεν, εκ των προτέρων έχει οριοθετηθεί, δίχως, ωστόσο, να έχει απολύτως προσδιοριστεί, καθώς - πρωτίστως - συνιστά *αντικείμενο διαρκούς διαβούλευσης ή διαπραγμάτευσης*.

Η «Διακυβέρνηση» στη ουσία της δεν πηγάζει από καθιδρυμένους θεσμούς. Η έννοιά της συλλαμβάνεται σε σχέση με το οικονομικό πεδίο και οι πρακτικές της, κατ' αποτέλεσμα, προσομοιάζουν σε πρακτικές του ιδιωτικού χώρου. Πρόκειται κατά βάση για την προσπάθεια συγκερασμού αντίρροπων κοινωνικών αιτημάτων· για διαδικασίες (με την ευρεία έννοια) και μορφές συντονισμού πολλαπλών δρώντων, ομάδων, θεσμών και δικτύων, που δρουν

⁴⁰ Σκανδάμης Ν., ό.π.,παρ.6.03.,σελ.155.

⁴¹ Σκανδάμης Ν., ό.π.,παρ.6.03.,σελ.157.

συνήθως ακανόνιστα και σε διαφορετικά και αποσπασματικά πεδία και πολλαπλά επίπεδα. Η προσπάθεια συναίρεσης διαμέσου του συντονισμού σε ένα τέτοιο πολυεπίπεδο περιβάλλον εξαρτάται από την ανάπτυξη αντίστοιχων ικανοτήτων από όσους διαντιδρούν, είτε συστηματικά είτε περιστασιακά, μέχρις ότου καθοριστεί ένας κοινός χώρος νοήματος. Η ανάγκη υιοθέτησης ενός νέου είδους διαχείρισης καθίσταται επιτακτική εξαιτίας των νέων δεδομένων που εισάγονται με το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης⁴². Η πυκνότητα και η πολυπλοκότητα των τεχνικών δεδομένων καθιστούν το χαρακτήρα της δημόσιας δράσης πολυσύνθετο. Επιπλέον, η αυξημένη και διαρκής κινητικότητα καθιστά την ασάφεια και την αβεβαιότητα κυρίαρχα χαρακτηριστικά, όπως είδαμε παραπάνω, σε ένα απολύτως πλουραλιστικό περιβάλλον, αποδυναμώνοντας την ικανότητα δράσης μεμονωμένων δρώντων, ακόμη κι όταν η δράση τους εδράζεται σε μηχανισμούς με αυξημένη τυπική ισχύ, όπως συμβαίνει με το κράτος. Το στοιχείο του καταναγκασμού, που πηγάζει εκ της κρατικής κυριαρχίας, ως συνέπεια του κράτους δικαίου και εκδήλωσης, τελικώς, της λαϊκής κυριαρχίας, ελλείπουν από την έννοια της «Διακυβέρνησης». Το εν λόγω, άλλωστε, συνιστά στοιχείο, όπως είδαμε, της «Κυβέρνησης» και αντιδιαστέλει εύληπτα την *οργανικότητα* της «Κυβέρνησης» προς την *λειτουργικότητα* της διακυβέρνησης.

2. Το «Κυβερνάν»

Καθίσταται φανερό, λοιπόν, ότι οι δύο έννοιες που συνιστούν το «κυβερνάν» δεν δύναται να το οριοθετήσουν με σαφήνεια. Η κρατική εξουσία, που δρα ως κυρίαρχη στο δημόσιο χώρο, φαίνεται να απεκδύεται του ρόλου της εισερχόμενη στον ιδιωτικό χώρο και προσαρμοζόμενη στους άτυπους κανόνες που διέπουν την οργανωσιακή κουλτούρα της αγοράς. Το «κυβερνάν» σαφώς, λοιπόν, συγκαθορίζεται στη διαντίδρασή του με την

⁴² Σχετικά με το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης και τη διακυβέρνηση βλέπε ενδεικτικά: Friedman T., *The Lexus and the Olive Tree: Understanding Globalization*, New York, Farrar, Straus and Giroux, 1999, Jacobs M., Lent A. & Watkins K., *Progressive Globalization: Towards International Social Democracy*, London, Fabian Society, 2003, Μπέρμαν Σ., *Το πρότείο της πολιτικής, η Σοσιαλδημοκρατία και η Ευρώπη του 20ού αιώνα*, μετάφραση Ελένη Αστερίου, α' έκδοση, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2014.

αγορά από πολλαπλούς παράγοντες που συνδέονται με το φαινόμενο παγκοσμιοποίησης της οικονομίας (π.χ. διεθνείς χρηματαγορές). Η ιεραρχική δομή της κυβέρνησης δεν παύει να είναι παρούσα, όχι όμως δεσπόζουσα, αφού διαμέσου της οργάνωσης δικτύων (networking), προωθούνται και - σε αρκετές περιπτώσεις - επικρατούν ιδιωτικά θεσμικά μορφώματα επί των παραδοσιακών δημόσιων θεσμών, αποτέλεσμα που προσιδιάζει μάλλον προς την αγοραία αυτορρυθμιστική διαδικασία, παρά προς την καταναγκαστική επιβολή του εξουσιαστικού φαινομένου του κράτους.

Το κράτος, από «κράτος κυρίαρχο» μετεξελίσσεται σε «κράτος διαπραγμάτευσης», που επιδιώκει τη συνεργασία με τους ιδιωτικούς φορείς. Διαμέσου άσκησης «Διακυβέρνησης» υποβαθμίζονται τα δημόσια χαρακτηριστικά του «κυβερνώντος» και μαζί με αυτά και η «δεσπόζουσα» θέση του, έως ότου αυτή καταστεί *αθέατη*. Οι δημόσιοι φορείς πιεζόμενοι από τη διόγκωση του αγοραίου χώρου τείνουν να προσαρμοστούν στις επιβαλλόμενες νέες συνθήκες και συντονίζουν τη δράση τους σε μία κοινωνία παριστάμενη ως αγορά. Και αυτή η διαδικασία ασφαλώς δε θα ήταν δυνατό να λειτουργήσει μονόδρομα. Η διείδυση των φορέων δημόσιας εξουσίας στην ιδιωτική κοινωνία, «ανοίγει την πόρτα» και για την αντίστροφη πορεία, ήτοι της εισαγωγής του κοινωνικοοικονομικού γίνεσθαι, υπό την αγοραία εκδοχή του, στο πεδίο των κυβερνητικών αποφάσεων. Ταυτόχρονα, ο ενοποιημένος χώρος της οικονομίας, καθιστά τις έννοιες της «Παγκοσμιοποίησης» και της «Διακυβέρνησης» έννοιες παραπληρωματικές ενός συστήματος, όπου η μετάλλαξη της τομεακής διακυβέρνησης σε παγκόσμια την μετατρέπει αυτοστιγμεί σε *επιτελική* επί της εθνικής.

«[Ο]ι μεγάλες κοινωνικές επιλογές καθίστανται έτσι λιγότερο το αποτέλεσμα μιας συνειδητής πολιτικής σε εθνικό ή μεταεθνικό επίπεδο, περισσότερο δε η κατάληξη μιας διαδραστικής διαδικασίας»⁴³.

Η κατά Μάνεση «διευθυντική ικανότητα»⁴⁴ της κρατικής-εθνικής εξουσίας, μεταρρυθμίζεται υπό την πίεση της παγκοσμιοποίησης σε *επιτελική*

⁴³ Σκανδάμης Ν., ό.π.,παρ.6.10. σελ.172.

⁴⁴ Δε μπορεί να μη σημειωθεί η διορατικότητα του μεγάλου συνταγματολόγου, ο οποίος είχε εντοπίσει το λειτουργικό αυτό χαρακτηριστικό της κρατικής εξουσίας σε μια εποχή που δε μπορούσε να νοηθεί άλλως, παρά ως αμιγώς οργανική.

ηνιόχηση. Η συναρμογή «Κυβέρνησης» και «Διακυβέρνησης» μετασχηματίζει την κεντρική οργανική εξουσία σε εξουσία λειτουργική. Τα οργανικά στοιχεία της «Κυβέρνησης» μετέχουν της δικτυακής οργάνωσης της «Διακυβέρνησης», διαμορφώνοντας έτσι ένα πεδίο εξουσίας που χαρακτηρίζεται από μικτή διαμόρφωση, ως χώρος ταυτόχρονα δημόσιος και ιδιωτικός, μέσω της προώθησης συνασπισμών μεταξύ φορέων εξουσίας, που το πιθανότερο είναι να απέχουν κατά πολύ εκείνων που ασκούν κρατική εξουσία, υπό την ιδιότητα του εκλεγμένου αντιπροσώπου. Πρόκειται για ένα πεδίο εξουσίας με άξονα την Αγορά, που γίνεται αντιληπτό με κριτήρια αντίστοιχα του οικονομικού ανταγωνισμού, θεώρησης δηλαδή και οργανωτικής αρχής ξένης προς την παραδοσιακή άσκηση της πολιτικής εξουσίας. Θα μπορούσε κανείς να το χαρακτηρίσει ένα «προνομιακό αγοραίο πεδίο» που συνίσταται ως αυτορρυθμιζόμενο παράλληλα και - in concreto - απέναντι στην ίδια την πολιτική εξουσία. Ένα πεδίο στο οποίο φαίνεται να εντάσσεται ως υποσύνολο και η πολιτική εξουσία, υπό την οργανική-παραδοσιακή της έννοια, σε ένα δικτυακό παγκόσμιο αγοραίο σύστημα.

Γ. «ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ»: ΑΠΟΤΟΚΟ ΕΝΟΣ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΠΟΥ ΠΑΣΧΕΙ – ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΑΠΟΣΤΑΘΕΡΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

I. Η οικονομία ως το σύστημα της «ελεύθερης αγοράς»

1. Το οικονομικό σύστημα

Η αμηχανία ενός νομικού απέναντι στο φαινόμενο της «οικονομίας» είναι προφανής και δικαιολογημένη. Παρότι, όμως, η ενασχόληση με ένα τέτοιο αντικείμενο εκφεύγει του επιστημονικού πεδίου της νομικής επιστήμης, η εξέτασή του συνιστά απαραίτητο όρο προκειμένου να προσεγγίσουμε το ζήτημα της οικονομικής κρίσης και στη συνέχεια να εξετάσουμε πώς αυτή αναδρά με το δημοκρατικό, φιλελεύθερο, αστικό κράτος.

Το οικονομικό σύστημα που έχει επικρατήσει σε παγκόσμια κλίμακα είναι η οικονομία της ελεύθερης Αγοράς. Με τον όρο «Αγορά», νοείται ένας

ουδέτερος μηχανισμός κατανομής εισοδημάτων, ο οποίος *αυτοπροσδιορίζεται* σε κοινωνικό επίπεδο και υπαγορεύει το μέτρο της πολιτικής παρέμβασης διαμέσου της κρατικής ισχύος, καθορίζοντας τη συνύπαρξη της κρατικής εξουσίας με την οικονομική οργάνωση. Η συνύπαρξη αυτή ανάγει την «Αγορά» σε θεσμικό επίπεδο αποδίδοντάς της αξιωματικά χαρακτηριστικά. Κρίσιμη διάκριση για την πλήρη κατανόηση του παραπάνω ορισμού της «Αγοράς» καθίσταται η διάκριση της «αυτορρύθμισης της Αγοράς» από την έννοια της «Αυτορρυθμιζόμενης Αγοράς». Η «αυτορρύθμιση της Αγοράς» αφορά τη διαμόρφωση της τιμής των αγαθών, εν στενή έννοια, μέσω της προσφοράς και της ζήτησης. Η «Αυτορρυθμιζόμενη Αγορά» αφορά το *μηχανισμό* εκείνο, ο οποίος καταλαμβάνει, όχι μόνον τα *παραδοσιακά νοούμενα*, ως άνω, *αγαθά*, αλλά και τα *πλασματικά*, τους ίδιους, δηλαδή, τους *συντελεστές* της παραγωγής, ήτοι το *κεφάλαιο*, τη *γη* και την *εργασία*, καθιστώντας κατ' αυτόν τον τρόπο την κοινωνία καθ' ολοκληρίαν αντικείμενο της αγοραίας διαπραγμάτευσης. Στην σύγχρονη ιστορική-οικονομική πραγματικότητα, η μετάβαση από την «αυτορρύθμιση της Αγοράς» στην «Αυτορρυθμιζόμενη Αγορά» αναπτύσσει πλήρη αποτελέσματα.

«Η έννοια πως η επιδίωξη του ορθολογικού ατομικού συμφέροντος από τα άτομα που συμμετέχουν στην ανταλλαγή δικαιωμάτων ιδιοκτησίας μέσω των θεσμών της αγοράς οδηγεί σε κοινωνικά ευνοϊκά αποτελέσματα, αποτελεί μια από τις σπουδαιότερες αντιλήψεις των οικονομικών και μπορεί να αναχθεί στον Adam Smith και στο δόγμα του περί του «αόρατου χεριού» *Wealth of Nations* (1776). Στην ουσία, αυτό το επιχείρημα υποστηρίζει πως η μεγιστοποιητική συμπεριφορά από ανεξάρτητους οικονομικούς δρώντες στις σχέσεις της αγοράς, δημιουργεί μια κοινωνικά ορθολογική χρήση σπάνιων πόρων κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες. Επιπλέον, η εκούσια ανταλλαγή αγαθών και υπηρεσιών μέσω των μηχανισμών της αγοράς είναι από μόνη της θετική για όλους τους συμμετέχοντες, καθώς η ανταλλαγή βελτιώνει αμοιβαία την ευημερία.»⁴⁵.

Επομένως, ως οικονομία της Αγοράς θα μπορούσαμε περαιτέρω να ορίσουμε το *οικονομικό σύστημα* που ελέγχεται, ρυθμίζεται και κατευθύνεται

⁴⁵ Joe Wallis - Brian Dollery, *Αποτυχία της Αγοράς, Αποτυχία της Κυβέρνησης, Ηγεσία και Δημόσια Πολιτική*, Αλέξανδρος Στρατής, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2005, σελ.48.

από τις αγορές. Η διατήρηση της τάξης στην παραγωγή και διανομή των αγαθών επαφίεται σε αυτόν τον *αυτορρυθμιζόμενο μηχανισμό*. Ολόκληρη η παραγωγή προορίζεται προς πώληση και όλα τα εισοδήματα πηγάζουν από την πώληση. Οι αγορές συμπεριλαμβάνουν στις διαδικασίες διαπραγμάτευσης όλα τα στοιχεία της βιομηχανίας, δηλαδή *προϊόντα και υπηρεσίες*. Τίποτε δεν πρέπει να δυσχεραίνει τη δημιουργία και τον τρόπο οργάνωσής τους ή να παρεμβάλλεται στις αγοραίες συνθήκες. Η «Αυτορρυθμιζόμενη Αγορά» απαιτεί, επομένως, *το θεσμικό διαχωρισμό της κοινωνίας στην οικονομική και την πολιτική σφαίρα δραστηριοτήτων*.

Ποια, όμως, είναι η θέση του κράτους στο ως άνω περιβάλλον;

Το εθνικό κράτος, υπό τις νέες συνθήκες, «αποβλέπει προς την Αγορά, για να αντλήσει ισχύ και ταυτόχρονα υφίσταται απώλεια κυριαρχικής ισχύος τηρώντας τη νομοτέλεια της Αγοράς»⁴⁶. Η δυνατότητα παρέμβασης του κράτους συνιστά, πλέον, *το κατ' εξαίρεσιν γεγονός και όχι τον κανόνα*, αφού το οικονομικό σύστημα αφίσταται του πολιτικού και της κυριαρχίας αυτού, όπως εκφράζεται από την κρατική εξουσία. Το κράτος αυτού του είδους «ανάγει την αγορά στη μοναδική οργανωτική εξουσία στο χώρο της οικονομίας»⁴⁷. Πρόκειται για την έννοια του «Φιλελεύθερου Κράτους», *το οποίο παρέχει όρους αγοράς για όλα τα στοιχεία της παραγωγής και οφείλει να απέχει από παρεμβάσεις*.

«Ο αυτορρυθμιστικός χαρακτήρας της Αγοράς συνιστά, για το κοινωνικό σώμα, *φυσική νομοτέλεια*, η οποία θέτει ευθέως υπό αμφισβήτηση τις αρχές μιας *αναδιανεμητικής διακυβέρνησης*[...]. Μια τέτοια «φυσική» νομοτέλεια διαταράσσει καταρχήν η κρατική παρέμβαση: Η διαφοροποίηση της κοινωνίας, μέσω διακεκριμένων θεσμών για τον οικονομικό και πολιτικό χώρο, συνιστά ακριβώς απόρροια του αυτορρυθμιστικού χαρακτήρα της Αγοράς και της συνεχούς έντασης που αυτή συντηρεί απέναντι στις πολιτικές αρχές.»⁴⁸.

⁴⁶ Σκανδάμης Ν., ό.π.,παρ.5.02.,σελ.125.

⁴⁷ ό.π.,σελ.127.

⁴⁸ ό.π.,σελ.127.

Από τις παραπάνω αναφορές προκύπτει η διαπίστωση ότι το πεδίο της «Αγοράς» συνιστά έναν παράλληλο οργανισμό σε σχέση με εκείνον της πολιτικής κοινωνίας. Το γεγονός αυτό αποτυπώνει το εξής παράδοξο: Παρότι η πολιτική κυριαρχία αποτυπώνεται στο δίκαιο ως *συντακτική* δια του Συντάγματος, απόλλυται της ενότητας που της αποδιδόταν με την παραδοσιακή έννοια της πολιτικής κυβέρνησης η οποία συμπεριλαμβάνει τον αγοραίο ιδιωτικό χώρο. Με βάση μάλιστα τη *νεοφιλελεύθερη* προσέγγιση της πλήρους απορρύθμισης και της πλήρους αποχής, το κράτος δεν επιβάλλεται απλώς να αποτελεί διακριτή έννοια σε σχέση με την Αγορά, αλλά προσέτι οφείλει να αφίσταται ακόμη και από *παρεμβάσεις διανεμητικού χαρακτήρα*, οι οποίες αφορούν *την αναδιανομή του κερδοφόρου αγοραίου αποτελέσματος προς όφελος των κοινωνικά ευάλωτων και ασθενών ομάδων*. Η «Κυβέρνηση», όπως γινόταν αντιληπτή πριν από την επικράτηση των νεοφιλελεύθερων θεωριών τη δεκαετία το '80, δεν υφίσταται πια. Όπως είδαμε αναλυτικά παραπάνω, μετασχηματίζεται σε «Διακυβέρνηση», υπό την ασφυκτική πίεση του αγοραίου χώρου και «κατατείνει προς την αποδυνάμωση της οργανικής υπόστασης του ίδιου του κράτους»⁴⁹, με αποτέλεσμα όλο και λιγότερο να «συλλαμβάνεται η διακυβέρνηση ως κοινωνικά συναρθρωμένη με βάση τον πολιτικό δεσμό»⁵⁰.

Η *ρήξη* αυτή του *οικονομικού χώρου* από την *πολιτική κοινωνία* έχει ως αποτέλεσμα η πολιτική εξουσία να υπολείπεται της πολιτικής κυριαρχίας - όπως περιγράφηκε - ως απόλυτου εκφραστή, δηλαδή, της οικονομικής κυριαρχίας. Ο *κυριαρχικός ρόλος* μάλιστα φαίνεται να μετατοπίζεται προς στον *οικονομικό χώρο* που αναδεικνύεται οντολογικά σε *κυρίαρχη δομή*, στην οποία τελικά συμμετέχουν παραπληρωματικά τα οργανικά στοιχεία του κράτους. Η κυβερνητική ισχύς παύει πλέον να μετέρχεται παραδοσιακές μεθόδους επιβολής και επιδιώκει να εισχωρήσει στο αγοραίο πεδίο, συνήθως υπό την πίεση της πολιτικής κοινωνίας για καλύτερα διανεμητικά αποτελέσματα, διαμέσου της *δημόσιας ηνιόχησης* των αγορών, όπως αυτή εκφράζεται υπό την ευρύτερη έννοια της «Διακυβέρνησης».

⁴⁹ ό.π.,σελ.130.

⁵⁰ ό.π.,σελ.130.

Η κυριαρχία της Αγοράς, ωστόσο, δεν ήταν πάντοτε δεδομένη ούτε αυτονόητη. Μάλλον το αντίθετο. Η κυριαρχία της Αγοράς, όπως νοείται σήμερα, αποτελεί τη διάδοχη κατάσταση ενός φαινομένου που μπορεί να ονομαστεί «αποτυχία της κυβέρνησης». Το φαινόμενο αυτό ορίζει την ανεπαρκή ρύθμιση της οικονομίας, όσον αφορά στην αποτελεσματική κατανομή και χρήση των πόρων, από την κυβερνητική παρέμβαση. Η αποτυχία της κυβέρνησης συνδέεται με την αποτυχία των συντονιστικών μηχανισμών των κυβερνητικών πολιτικών να συνυπάρξουν αποτελεσματικά με τις οικονομικές ανταλλακτικές σχέσεις που συνιστούν το αγοραίο πεδίο, καθώς είναι, ούτως ή άλλως, a priori δυσχερές να καθοριστεί επακριβώς ο κατάλληλος βαθμός κυβερνητικής παρέμβασης σε μια σύγχρονη οικονομία της αγοράς και να προσδιοριστεί το ενδεχόμενο κόστος που μπορεί αυτή να έχει. Το έλλειμμα αυτό άλλωστε είχε ήδη εντοπιστεί από τους πρώτους θεωρητικούς της οικονομίας της ελεύθερης αγοράς, όπως ο Adam Smith, ο οποίος συσχετίζει τον πλούτο των εθνών στο ομώνυμο έργο του με τον πλούτο της σοφίας των πολιτικών συνταγμάτων⁵¹.

Όμως, πώς και γιατί αποτυγχάνει το κράτος στο ρυθμιστικό του ρόλο;

Ανάμεσα στις θεωρίες για την αποτυχία του ρυθμιστικού ρόλου του Κράτους, ήτοι της αποτυχίας της Κυβέρνησης, στις οργανικές δομές της οποίας αποτυπώνεται η πολιτική κυριαρχία, ξεχωρίζουν η «Θεωρία της ομηρίας της ρύθμισης», η «Θεωρία της Δημόσιας Επιλογής», η θεωρία του «φαινομένου της αποτυχίας του εντολοδόχου» και η «Θεωρία της Προσοδοθηρίας»⁵². Η «Θεωρία της ομηρίας της ρύθμισης» αναπτύσσει μια προβληματική ως προς την επιρροή που μπορούν να ασκήσουν οι ομάδες πίεσης στο μέγεθος και την ένταση των ρυθμιστικών παρεμβάσεων του

⁵¹ Και ο Jean - Jacques Rousseau στο «Κοινωνικό Συμβόλαιο» είχε εκφράσει την ανησυχία του για την εγγενή τάση των κυβερνήσεων να σφετερίζονται τα δικαιώματα των πολιτών, συμπεραίνοντας την αναγκαιότητα της διάκρισης των εξουσιών ως δικλίδα ασφαλείας του Κράτους Δικαίου.

⁵² Σχετικά με τις θεωρίες που αναλύονται παρακάτω, βλέπε - αντί άλλων - Joe Wallis - Brian Dollery, *Αποτυχία της Αγοράς, Αποτυχία της Κυβέρνησης, Ηγεσία και Δημόσια Πολιτική*, Αλέξανδρος Στρατής, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2005. Επίσης, βλέπε Ναλπαντίδου Σ. – Χατζής Α., «Η Θεωρία της Ρύθμισης», *Επιθεώρηση Διοικητικής Επιστήμης*, 16/2010, σελ. 138-141. Ακόμη, Χατζής Α., «Πολιτική χωρίς Ρομαντισμό, Διανεμητικές Συσπειρώσεις και Προσοδοθηρία», στο: *Τόμος Τιμητικός Πέτρου Ι. Παραρά*, Αθήνα, Εκδ. Αντ.Σάκουλα, 2012, σελ.1121-1136.

Κράτους. Σύμφωνα με αυτήν, εφόσον η ρύθμιση του οικονομικού πεδίου γίνεται κατά βάση από εκλεγμένους πολιτικούς, αυτοί - αργά ή γρήγορα - θα βρεθούν σε θέση να ζητήσουν την ψήφο των ψηφοφόρων προκειμένου να επανεκλεγούν. Η διαδικασία αυτή είναι λογικό - λιγότερο ή περισσότερο - να δημιουργεί στους εκλεγμένους πολιτικούς την ανάγκη της μεγαλύτερης δυνατής αύξησης των ψήφων, ώστε να διασφαλιστεί η επανεκλογή τους. Ένας από τους τρόπους που καθιστά κάτι τέτοιο εφικτό είναι η ικανοποίηση αιτημάτων που προέρχονται από ομάδες συμφερόντων (ομάδες πίεσης), οι οποίες, προφανώς, αποτελούνται από καταναλωτές και παραγωγούς και καλύπτουν το σύνολο των οικονομικών σχέσεων. Η διαντίδραση μεταξύ των κοινωνικοοικονομικών ομάδων πίεσης και των κυβερνώντων - ρυθμιστών συνιστά μια *πρωτογενή αρρυθμιστη διαδικασία*, υπό την έννοια ότι δεν υπόκειται σε ένα *ορισμένο συστηματικό μοντέλο*, αλλά σε *ηθικοπολιτικές και οικονομικές νόρμες διασύνδεσης και διαδικτύωσης*. Επομένως, ενδεχόμενη διαμόρφωση πολιτικών παρεμβάσεων που προέρχονται από διαδικασίες όπως οι παραπάνω, καθίσταται μη μετρήσιμη ως προς τα αποτελέσματά της στην Αγορά και ως προς τις συνέπειες που μπορεί να έχει στη νόθευση της λειτουργίας της.

Η «Θεωρία της Δημόσιας Επιλογής» ουσιαστικά ανάγει το αξίωμα του *homo economicus* στην πολιτική διαδικασία. «Το αξίωμα του *homo economicus* υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι είναι εγωιστές ορθολογικοί μεγιστοποιητές της δικής τους ευημερίας και σχηματίζει το συμπεριφορικό μοντέλο του αποκαλούμενου μεθοδολογικού ατομικισμού που χαρακτηρίζει την οικονομική επιστήμη.»⁵³. Τα άτομα λειτουργούν απολύτως ορθολογικά προκειμένου να μεγιστοποιήσουν τη χρησιμότητά τους, δίχως να φείδονται πόρων προκειμένου να επιτύχουν τους στόχους τους. Η θεωρία αυτή αποτυπώνει στο πολιτικό πεδίο συμπεριφορές που θεωρούνται αξιώματα του οικονομικού πεδίου⁵⁴, με αποτέλεσμα να διαμορφώνονται πολιτικές πρωτοβουλίες και δραστηριότητες που αναπτύσσονται παρεμβατικά στην

⁵³ Joe Wallis - Brian Dollery, *Αποτυχία της Αγοράς, Αποτυχία της Κυβέρνησης, Ηγεσία και Δημόσια Πολιτική*, Αλέξανδρος Στρατής, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2005, σελ.84.

⁵⁴ Βλέπε αντί άλλων Foka-Kavaliaraki Y. & Hatzis A. "Rational after all: Toward an improved theory of rationality in economics", *Revue de Philosophie Economique*, Vol. 12, No. 1, June 2011.

αγορά, δίχως να λαμβάνουν υπόψη τις πραγματικές ανάγκες και τις συνέπειες στη λειτουργία της. Οι διαφορετικές παραλλαγές της ως άνω θεωρητικής προσέγγισης συμφωνούν σε ένα απλό θεωρητικό μοντέλο πολιτικής συμπεριφοράς που εδράζεται στη διαντίδραση τεσσάρων κοινωνικών ομάδων· της ομάδας των πολιτών «καταναλωτών» που επιδιώκουν τη μεγιστοποίηση της χρησιμότητάς τους επιδιώκοντας παράλληλα ως ορθολογικά δρώντες να αποκομίσουν τα μέγιστα δυνατά οφέλη, της ομάδας των «πολιτικών» οι οποίοι επιδιώκουν τη μέγιστη δυνατή εξασφάλιση ψήφων, της ομάδας των «γραφειοκρατών» που αποτελούν παράγοντες οι οποίοι επιδιώκουν να διασφαλίσουν τις εργασιακές τους σχέσεις και να μεγιστοποιήσουν τους κλαδικούς προϋπολογισμούς τους και, τέλος, της ομάδας των «παραγωγών» που συνήθως δρουν ως «ομάδες συμφερόντων» (lobbying individuals) και λειτουργούν βάσει μεθόδων διαδικτύωσης προκειμένου να μεγιστοποιήσουν τα κέρδη τους, αντλώντας πόρους και από τον ιδιωτικό και από το δημόσιο χώρο.

Η θεωρία του «φαινομένου της αποτυχίας του εντολοδόχου» περιγράφει την αδυναμία του εντολοδόχου να εξυπηρετήσει τα συμφέροντα του εντολέα του. Αυτό που περιγράφει κυρίως είναι η περίπτωση που τα συμφέροντα του εντολοδόχου προσκρούουν στα συμφέροντα του εντολέα, παρότι από τη «συμβατική» σχέση των δύο προφανώς προκύπτει η υποχρέωση του εντολοδόχου να δραστηριοποιείται προς το συμφέρον του εντολέα του. Η θεωρία αυτή κατά βάση εδράζεται στη λογική ότι όλες οι σχέσεις όχι μόνον του ιδιωτικού, αλλά και του δημόσιου τομέα, συνιστούν μια αλυσίδα αλληλοεξαρτούμενων σχέσεων εντολέα/εντολοδόχου, οι οποίες για να είναι λειτουργικές θα πρέπει να συμπίπτουν ως προς την εξυπηρέτηση κοινού συμφέροντος. Τα προβλήματα ανακύπτουν όταν η παραπάνω προϋπόθεση δεν πληρούται. Σε αυτήν την περίπτωση, στην οποία δεν υπάρχει δηλαδή ταύτιση αλλά σύγκρουση συμφερόντων, αναδεικνύονται σημαντικοί κίνδυνοι, οι συνέπειες των οποίων δεν μπορούν να υπολογιστούν με ακρίβεια. Εάν, μάλιστα, δεχθούμε ότι όλες οι σχέσεις που αναπτύσσονται στον δημόσιο τομέα και κυρίως σε επίπεδο κυβερνητικής πολιτικής μπορούν να ιδωθούν ως αλυσίδα σχέσεων με τα ως άνω χαρακτηριστικά, συμπεριλαμβανομένων των σχέσεων από εκείνες του πολίτη και του πολιτικού μέχρι εκείνες του

υψηλόβαθμου με το χαμηλόβαθμο γραφειοκράτη, τότε ασφαλώς υπάρχει σοβαρό ενδεχόμενο να αναπτυχθούν πολιτικές οι οποίες θα ενσωματώνουν στρεβλώσεις που προέρχονται από συγκρουσιακές λογικές, οι οποίες εκτός από αναποτελεσματικές και μη αποδοτικές, θα μπορούσαν να αποβούν και επικίνδυνες για την «Αυτορυθμιζόμενη Αγορά».

Η «Θεωρία της Προσοδοθηρίας», τέλος, εντοπίζεται στη συμπεριφορά που αναπτύσσουν πολίτες και ομάδες συμφερόντων, οι οποίοι λειτουργούν υπό την έννοια του *homo economicus* και οι οποίοι επιδιώκουν τη μεγιστοποίηση του πλούτου εξασφαλίζοντας οικονομικές προσόδους διαμέσου κυβερνητικής παρέμβασης. Ως πρόσοδος, δε, ορίζεται «[...] το μέρος εκείνο της ανταμοιβής που συλλέγει ο ιδιοκτήτης ενός πόρου πέραν και επιπλέον της αμοιβής που θα απέφερε ο ίδιος πόρος σε όποια εναλλακτική χρήση του.»⁵⁵. Η παραπάνω συμπεριφορά αποτελεί υποσύνολο και τελικά δε διαφέρει από την εγγενή συμπεριφορά μεγιστοποίησης πλούτου από τους ιδιοκτήτες πόρων. Η εξασφάλιση μάλιστα προσόδου διαμέσου της κρατικής παρέμβασης είναι διττή και δεν περιορίζεται μόνον στην εξασφάλιση συγκεκριμένης ωφέλειας, αλλά και την πιθανή πρόσοδο από τα συνεπαγόμενα πλεονεκτήματα που αυτή μπορεί να παράσχει. Επομένως, η προσοδοθηρία μπορεί να διαγνωσθεί σε δύο επίπεδα· στο πρώτο επίπεδο επιδιώκεται η κρατική παρέμβαση για την εξασφάλιση πρωτογενώς της προσόδου, παρακάμπτοντας της διαδικασίες που το αγοραίο περιβάλλον επιβάλλει, και στο δεύτερο επιδιώκεται οι διασφάλιση του μέρους εκείνου της προσόδου που κλιμακώνεται σε βάθος χρόνου κατά παρέκκλιση και πάλι όσων επιβάλλουν οι κανόνες της αγοράς. Είναι προφανές ότι και σε αυτήν την περίπτωση η προσπάθεια των υποκειμένων μεγιστοποίησης πλούτου νοθεύει ευθέως τον ελεύθερο ανταγωνισμό παράγοντας ανορθολογικά αποτελέσματα.

Όλες οι παραπάνω θεωρίες προσπαθούν να ερμηνεύσουν τους λόγους αποτυχίας της κυβερνητικής παρέμβασης στο αγοραίο περιβάλλον και της σταδιακής αυτονόμησης του οικονομικού παράγοντα από την πολιτική εξουσία. Καταδεικνύουν όλες εκείνες τις στρεβλώσεις που συνιστούν επιχειρήματα προς επίρρωση του γεγονότος ότι η κρατική παρέμβαση στις

⁵⁵ Joe Wallis - Brian Dollery, *Αποτυχία της Αγοράς, Αποτυχία της Κυβέρνησης, Ηγεσία και Δημόσια Πολιτική*, Αλέξανδρος Στρατής, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2005, σελ.95.

αγορές δεν είναι καθόλου αυτονόητο ότι συνεισφέρει στην ανάπτυξη ανθρωποκεντρικών αποτελεσμάτων όσον αφορά τη λειτουργία της και την αποδοτικότερη και δικαιότερη αναδιανομή του πλούτου. Αντίθετα, αναδεικνύει τους λόγους που συντείνουν στην αντίληψη ότι το «σοφό» παρεμβατικό κράτος δεν αποτελεί παρά μια ουτοπική θεωρητική κατασκευή και ότι, τελικά, η αυτορρυθμιστική διαδικασία της Αγοράς ως εγγενές χαρακτηριστικό της συνιστά τη μόνη αξιόπιστη και λειτουργική λύση. Οι παραπάνω θεωρίες βρήκαν ιστορικό έρεισμα στην αποτυχία του κράτους - όπως αυτό γίνεται αντιληπτό από το 18ο αιώνα και μετά - να παράξει θετικά οικονομικά και διανεμητικά αποτελέσματα. Η «αποτυχία της Κυβέρνησης», όπως περιγράφηκε παραπάνω, είναι που ανέδειξε την ανάγκη αυτορρύθμισης του οικονομικού παράγοντα και προέκρινε την αυτονόμησή του από την πολιτική κοινωνία.

Επιπλέον όσων παραπάνω αναπτύχθηκαν, αποτελεί κοινό τόπο ότι η αυτονόμηση του οικονομικού παράγοντα, επιτείνεται από το καταγιγιστικό φαινόμενο της «Παγκοσμιοποίησης», όπως διαμορφώνεται και αναπτύσσεται μετά την «αποκαθήλωση» του φερόμενου ως «υπαρκτού σοσιαλισμού» και το οριστικό τέλος της ψυχροπολεμικής περιόδου στα τέλη της δεκαετίας του '80, και εκδηλώνεται όχι μόνο σε εθνικό, αλλά και σε μεταεθνικό επίπεδο. Ο οικονομικός χώρος συγκροτείται θεσμικά πέραν του εθνικού κράτους, διογκούμενος και λαμβάνοντας ανεξέλεγκτες διαστάσεις, με αποτέλεσμα το «φιλελεύθερο κράτος» να αδυνατεί πλέον, σε επίπεδο υποκειμένου, να διαχειριστεί την αυτορρυθμιζόμενη αγορά, με το ρυθμό που αυτή αναπτύσσεται και διαρκώς μετεξελίσσεται. *Πρόκειται για μια νέα μορφή σχέσης μεταξύ κυβερνώντων και κυβερνωμένων, η οποία δομείται σε περιβάλλον περιορισμένης «ορατότητας» και - μάλλον - περιορισμένης διαφάνειας.* Η πρόσβαση στην πληροφορία στον ιδιωτικό χώρο, άλλωστε, δεν τελεί υπό συνθήκες *ισότητας* και με δεδομένη τη *διαχειριστική λογική* της έννοιας της «Διακυβέρνησης» και του νέου ρόλου που αποκτά η πολιτική εξουσία στο ιδιωτικό χώρο, οι σχέσεις και οι ωσμώσεις που λαμβάνουν χώρα στο νέο περιβάλλον αναπτύσσουν χαρακτηριστικά *«ανορατότητας»*.

Το νέο παράδοξο, πάντως, που προκύπτει από τις παραπάνω διαπιστώσεις είναι ότι ο φιλελευθερισμός επιβάλλει στην πολιτική εξουσία, δια της οργανικής της δομής, να συμμετέχει σε ένα αγοραίο «λειτουργικό» περιβάλλον, άλλες φορές *επιβλέποντας* και άλλες φορές απλώς *συμμετέχοντας* σε μια μορφή *συνεκτικής* «Διακυβέρνησης», χωρίς, ωστόσο, να μπορεί να παρέμβει συνολικά και ριζικά στο νέο αυτό οικονομικό περιβάλλον. Οι πολιτικές παρεμβάσεις του κράτους περιορίζονται στην *επιδίωξη συγκεκριμένων αποτελεσμάτων* και λαμβάνουν ουσιαστικά τη μορφή *σταθμίσεων*, μεταξύ του «γενικού συμφέροντος», σε σχέση προς την «ελευθερία των ιδιωτών». Ως «γενικό συμφέρον», δε, νοείται, σε επίπεδο παγκοσμιοποίησης, πρωτίστως - *inter alia* - η *οικονομική σταθερότητα*, όπως γίνεται αντιληπτή από την παγκοσμιοποιημένη Αγορά, ως βάση δηλαδή της κοινωνικής συνοχής. Σε ένα τέτοιο περιβάλλον, η συγκρότηση του εθνικού γενικού συμφέροντος δε μπορεί να νοηθεί παρά μόνον ως *παραπληρωματικού* του συμφέροντος της παγκόσμιας Αγοράς και, πάντως - σε κάθε περίπτωση - ως *αντανακλαστικό* αυτού.

2. Οι παθογένειες του συστήματος.

Σύμφωνα με το παραπάνω οικονομικό μοντέλο, όπως περιγράφηκε, η «Ευημερία» (Welfare) ταυτίζεται με τη βέλτιστη λειτουργία της αγοράς, η οποία συντίθεται από τον άναρχο - μη κατευθυνόμενο συνδυασμό των συναλλαγών των κρατούντων τα μέσα παραγωγής. Τα μέρη της συναλλαγής, ως κάτοχοι προϊόντων (αγαθών και υπηρεσιών), σκοπούν στο βέλτιστο της συναλλαγής δια του ιδιοτελούς, ορθολογικού, ατομικού συμφέροντος και τελικά στην αποκόμιση *κέρδους*⁵⁶. «Το άθροισμα των βέλτιστων αυτών αποτελεσμάτων ισούνται με τη βέλτιστη, δυναμικά και πραγματικά, συστημική λειτουργία της οικονομίας/αγοράς.»⁵⁷. Πρόκειται για το εξαιρετικά ανθεκτικό δόγμα του «Αόρατου χεριού», όπως πρώτος διατύπωσε ο Adam Smith. Η επιδίωξη του ορθολογικού ατομικού συμφέροντος στην ανταλλαγή δικαιωμάτων ιδιοκτησίας σε θεσμικά καθορισμένο αγοραίο καθεστώς οδηγεί -

⁵⁶ Το «κέρδος» αποτελεί έννοια θεμελιώδη για την κατανόηση του οικονομικού συστήματος.

⁵⁷ Δελλής Γ., «Δημοκρατία και ελεύθερη οικονομία: δύο, εξίσου ατελείς, μηχανισμοί;», *ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ*, 2/2010, σελ.259.

σύμφωνα με την παραπάνω θεώρηση - σε ευνοϊκά κοινωνικά αποτελέσματα. Επιπλέον, η μεγιστοποιητική συμπεριφορά των ανεξάρτητων οικονομικών δρώντων επιβάλλει την κοινωνικά ορθολογική χρήση των πόρων, οι οποίοι είναι ασφαλώς a priori περιορισμένοι. Σύμφωνα με την ως άνω λογική η λειτουργία της αγοράς υπό συνθήκες διαρκούς ανταλλαγής βελτιστοποιεί την παραγωγή και την κατανάλωση, με αποτέλεσμα να βελτιώνει αμοιβαία την ευημερία και, επομένως, να εξουδετερώνει την ανάγκη άμεσων πολιτικών παρεμβάσεων.

Η θεωρητική αυτή τοποθέτηση αποτελεί - ιδιαίτερα τελευταία - αντικείμενο σφοδρής κριτικής από το μεγαλύτερο μέρος των οικονομολόγων, ως κατασκευής φύσει ατελούς⁵⁸. Η θέση ότι το άθροισμα των αποτελεσμάτων αρκεί αφ' εαυτού προκειμένου να διασφαλίσει το βέλτιστο αποτέλεσμα στη λειτουργία του συστήματος, αποδεικνύεται μάλλον προβληματική. Και τούτο, διότι το άτομο δεν είναι δυνατόν πάντοτε να δρα με βάση ορθολογικά κριτήρια, που αποτυπώνουν το ιδιωτικό του συμφέρον. Μια τέτοια υπόθεση, μάλλον απλοϊκή θα μπορούσε να χαρακτηριστεί σε επίπεδο πραγματικής οικονομίας. «Στην ουσία, αρκετοί είναι οι παράγοντες των οποίων η ύπαρξη ή η απουσία μπορεί να εμποδίσει την ορθολογική ιδιοτέλεια στη συναλλαγή ή τις διαδικασίες της αγοράς που χαρακτηρίζουν το αόρατο χέρι να επιφέρουν κοινωνικά επιθυμητά αποτελέσματα.»⁵⁹. Άλλωστε, το έτερο μέρος της συναλλαγής, δηλαδή οι επιχειρήσεις, έχουν ως προφανή στόχο την «κατάκτηση» του αγοραίου χώρου, προκειμένου να μεγιστοποιήσουν τα κέρδη τους και να δημιουργήσουν, ει δυνατόν, μονοπώλια ή ολιγοπώλια. Αυτού του είδους η «κατάκτηση» θέτει την Αγορά προοπτικά σε κίνδυνο, αναιώνοντας ουσιαστικά την ουσία της, εκφυλλίζοντας νομοτελειακά την επιχειρηματική ελευθερία «[...] σε μέσο για την αυτοαναίρεσή της»⁶⁰.

Όλα εκείνα τα φαινόμενα που εμφανίζονται ως στρεβλώσεις στη λειτουργία της ελεύθερης Αγοράς συνιστούν το παράδειγμα της «αποτυχίας

⁵⁸ Βλέπε - αντί άλλων - Δελλή Γ., «Δημοκρατία και ελεύθερη οικονομία: δύο, εξίσου ατελείς, μηχανισμοί;», *ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ*, 2/2010.

⁵⁹ Joe Wallis - Brian Dollery, *Αποτυχία της Αγοράς, Αποτυχία της Κυβέρνησης, Ηγεσία και Δημόσια Πολιτική*, Αλέξανδρος Στρατής, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2005, σελ.50.

⁶⁰ Δελλής Γ., «Δημοκρατία και ελεύθερη οικονομία: δύο, εξίσου ατελείς, μηχανισμοί;», *ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ*, 2/2010, σελ.263.

της Αγοράς» σύμφωνα με το οποίο η κυβερνητική παρέμβαση συστήνεται ως δέον, όταν οι αγορές αποτυγχάνουν σε επίπεδο είτε οικονομικής αποτελεσματικότητας είτε δίκαιης μεταχείρισης. Αιτίες στις οποίες αποδίδεται η «αποτυχία της Αγοράς» φαίνεται να συνιστούν - μεταξύ άλλων - η νόθευση της ανταγωνιστικότητας, οι στρεβλώσεις στις τιμές των προϊόντων, η παροχή των δημόσιων αγαθών, η ισότιμη πρόσβαση σε αντικειμενική πληροφορία μεταξύ των διαδρώντων στην αγορά και οι ανορθολογικές συμπεριφορές των δρώντων⁶¹.

Ειδικότερα, όπως προαναφέρθηκε, στο άκρως ανταγωνιστικό αγοραίο περιβάλλον ο ανταγωνισμός μεταξύ των δρώντων είναι πιθανό να καταλήξει σε ανορθολογικά αποτελέσματα όσον αφορά την κατανομή των πόρων. Σε πολλές περιπτώσεις το παραπάνω φαινόμενο μπορεί να συνιστά απώτερο αποτέλεσμα μιας προηγούμενης αποτυχίας της κυβέρνησης, υπό την πίεση παραγόντων της αγοράς. Σε άλλες μπορεί απλώς να είναι μια *φυσική εξέλιξη*⁶² των οργανισμών σε περιβάλλον ελεύθερης αγοράς. Με λίγα λόγια, η νόθευση της ανταγωνιστικότητας μπορεί να εδράζεται είτε σε προηγούμενο στάδιο της πολιτικής διαδικασίας, όπου η πίεση προς την κυβέρνηση δημιουργεί αναποτελεσματικές παρεμβάσεις και οδηγεί την αγορά σε μονοπωλιακά αποτελέσματα, είτε σε μία *απλή φυσιολογική εξελικτική διαδικασία*. Σε αυτές τις περιπτώσεις και προκειμένου να αποκατασταθεί η ισορροπία η κρατική παρέμβαση επιβάλλεται διαμέσου υιοθέτησης νομοθετικού πλαισίου κατάλληλου ώστε να διευκολυνθεί ο ανταγωνισμός και να αποτραπούν ενέργειες που νοθεύουν τον ανταγωνισμό και οδηγούν στη δημιουργία μονοπωλίων. Παρόμοια αντιμετώπιση επιλέγεται και στις περιπτώσεις εκείνες

⁶¹ Βλέπε - αντί άλλων - Δελλή Γ., «Κρατικός παρεμβατισμός, οικονομική ανάλυση του δικαίου και οργάνωση των υπηρεσιών γενικού συμφέροντος», *Το Σύνταγμα*, 1/2009, σελ.31-73.

⁶² Σύμφωνα με τη θεωρία της «Οικολογίας του πληθυσμού» (*Population Ecology Theory*) οι οργανισμοί προκειμένου να επιβιώσουν σε ανταγωνιστικό περιβάλλον αγοράς επιβάλλεται να υιοθετούν τις βέλτιστες συνήθειες πρακτικές που συνήθως επικρατούν στο περιβάλλον όπου διατελούν ή να αναπτύσσουν καινοτόμα χαρακτηριστικά, προκειμένου να εξελίσσονται βελτιώνοντας τις πιθανότητες τους - καταρχάς - να επιβιώσουν. Η εξέλιξη και η διαρκής προσαρμογή στις αγοραίες συνθήκες είναι δυνατόν να επιτύχουν την κατάλληλη ισορροπία, η οποία μπορεί να διασφαλίσει την επιβίωση των οργανισμών σε ένα αριστοκρατικό περιβάλλον, όπως αναλύθηκε ανωτέρω. Μπορεί όμως και όχι. Δεν είναι σπάνιο το φαινόμενο μία κλιμάκωση κακών εκτιμήσεων να οδηγήσει σε ανορθολογικά αποτελέσματα με καταστροφική κατάληξη (βλέπε παρακάτω).

που οι τιμές των προϊόντων στην αγορά δεν αποτυπώνουν το πλήρες κόστος του προϊόντος, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η επίτευξη ορθολογικών αποτελεσμάτων μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης. Οι οικονομικές ανταλλακτικές σχέσεις σε αυτήν την περίπτωση αποτυγχάνουν να βελτιστοποιήσουν τις οικονομικές συμπεριφορές των δρώντων, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται στρεβλώσεις στην κατανομή των πόρων. Οι παρεμβάσεις της κυβέρνησης στις περιπτώσεις αυτές γίνονται είτε άμεσα στην παραγωγική διαδικασία ή στην καταναλωτική συμπεριφορά (και πάλι με άμεσες, ειδικά στοχευμένες νομοθετικές ρυθμίσεις), είτε έμμεσα διαμέσου του μηχανισμού της αγοράς με τα γνωστά «εργαλεία» άσκησης οικονομικής πολιτικής, ήτοι την αυξομείωση φόρων και κρατικών δαπανών.

Επιπλέον, η ανταγωνιστική αγορά αδυνατεί να παράσχει το σύνολο των απαραίτητων δημόσιων αγαθών, δεδομένου ότι ένα μεγάλο μέρος αυτών εκφεύγουν των κανόνων του ελεύθερου ανταγωνισμού, καθώς αποτελούν προϊόντα που διατίθενται σε όλους και θα πρέπει να βρίσκονται εκτός της διαδικασίας αγοράς και ζήτησης⁶³.

«Δεδομένων αυτών των χαρακτηριστικών, δεν υπάρχει κίνητρο για τις ιδιωτικές επιχειρήσεις να παρέχουν δημόσια αγαθά και, κατά συνέπεια, αυτά πρέπει να παρέχονται συλλογικά είτε μέσω εκούσιων ιδιωτικών διευθετήσεων είτε μέσω κυβερνητικών υπηρεσιών. Αν τα δημόσια αγαθά παρέχονται μέσω του δημόσιου τομέα, αυτό δεν σημαίνει απαραίτητα δημόσια παραγωγή - μπορεί απλά να σημαίνει δημόσια παροχή των αγαθών αυτών μέσω εργολαβίας»⁶⁴.

Κατά βάση, όταν γίνεται λόγος για παροχή δημόσιων αγαθών, ουσιαστικά εννοείται η ανάγκη περιφρούρησης του αμιγώς δημόσιου χώρου, όπου διασφαλίζεται η παροχή θεμελιωδών δικαιωμάτων. Αναφερόμαστε σε ένα πεδίο που η δράση του Κράτους ως παρεμβατικής αρχής θεωρείται αυτονόητη και επιβεβλημένη όχι προκειμένου να διορθώσει ατέλειες της

⁶³ Για την οργάνωση των υπηρεσιών γενικού συμφέροντος και την παρέμβαση του κράτους βλέπε Δελλή Γ., «Κρατικός παρεμβατισμός, οικονομική ανάλυση του δικαίου και οργάνωση των υπηρεσιών γενικού συμφέροντος», *Το Σύνταγμα*, 1/2009, σελ.31-73.

⁶⁴ Joe Wallis - Brian Dollery, *Αποτυχία της Αγοράς, Αποτυχία της Κυβέρνησης, Ηγεσία και Δημόσια Πολιτική*, Αλέξανδρος Στρατής, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2005, σελ.55.

αγοράς, αλλά προκειμένου να ρυθμίσει αυτοτελώς διαδικασίες οι οποίες θα ήταν, σε κάθε περίπτωση, αδύνατο να ρυθμιστούν από την αγορά.

Αιτία για την «αποτυχία της αγοράς» αποτελεί, επίσης, η ασύμμετρη κατανομή ή πρόσβαση στην «πληροφορία», καθώς και η κακή ανάλυση της πληροφορίας λόγω της παραπάνω ασυμμετρίας. Η ασύμμετρη κατανομή και πρόσβαση στην πληροφορία αποτυπώνεται στη θεωρία της «δυσμενούς επιλογής» (*adverse selection*), η οποία περιγράφει το φαινόμενο κατά το οποίο οι συναλλαγές ερείδονται είτε σε ελλιπή είτε σε κακή πληροφόρηση. Η διαφανής και απρόσκοπτη ροή πληροφοριών στην Αγορά επιτρέπει την ορθολογική επιλογή στις συναλλαγές μεταξύ δρώντων και, επομένως, περιορίζει τον κίνδυνο οι συναλλασσόμενοι να προβούν σε δυσμενείς επιλογές, ως αποτέλεσμα «φτωχής» πληροφόρησης. Επιπλέον, η διασφάλιση της ανόθευτης ροής πληροφοριών περιορίζει τον κίνδυνο η κακή ποιότητα και - συνεπώς - η άστοχη ανάλυση της πληροφορίας να οδηγήσει σε φαινόμενα «μυθοπλασίας»⁶⁵ (*Narrative*), τα οποία με τη σειρά τους καταλήγουν σε ανορθολογικές συμπεριφορές (*irrational behavior*).

Περαιτέρω, στην κακή ποιότητα και ανάλυση συντείνει η ποιότητα του «περιβάλλοντος» το οποίο παρέχει τη σχετική πληροφόρηση στους δρώντες. Όταν στη «σφαίρα πληροφόρησης» (*information sphere*) των δρώντων αναδεικνύεται η κακή ποιοτικά πληροφορία, δημιουργούνται αυτοτροφοδοτούμενα φαινόμενα «μυθοπλασιών» που αναπτύσσουν καθεστωτικά χαρακτηριστικά αυτοεπιβεβαίωσης⁶⁶, τα οποία καθιστούν απαγορευτική οιαδήποτε παραγωγική και αποτελεσματική συνεκτίμηση ακόμη και προφανώς αντιφατικών στοιχείων και πληροφοριών (*cognitive dissonance*). Το πλαίσιο που δημιουργεί η δύναμη της «μυθοπλασίας» αναπτύσσει μια παράδοξη εσωτερική συνοχή, η οποία επιτρέπει σε ανορθολογικούς παράγοντες να διαμορφώνουν κοινές παραδοχές που απολαμβάνουν ευρύτατης αποδοχής στο περιβάλλον της αγοράς. Οι

⁶⁵ Πρόκειται για περιπτώσεις μυθοπλασιών οι οποίες βασίζονται σε ανακριβείς πληροφορίες που προέρχονται από παραδοχές δίχως ερείσματα και επιστημονική θεμελίωση και επηρεάζουν την «ψυχολογία» των αγορών (*confirmation bias*).

⁶⁶ Δημιουργείται η τάση στους δρώντες να διαλαμβάνουν ως αξιόλογες εκείνες μόνον τις πληροφορίες που κατά τη γνώμη τους επιβεβαιώνουν τη «μυθοπλασία» βάσει της οποίας ενεργούν.

παραπάνω διαπιστώσεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η ανάδυση και η καθιέρωση «μυθοπλασιών» στην αγορά διευρύνουν ex ante την πιθανότητα ερμηνεία των πληροφοριών και η απόφαση που θα βασιστεί σε αυτή να οδηγήσει τελικά σε μια απολύτως ανορθολογική συναλλαγή με στρεβλές συνέπειες για τη λειτουργία της αγοράς.

Η τελευταία αιτία «αποτυχίας της Αγοράς» που θα μας απασχολήσει στο παρόν, συνίσταται στην αποτυχία εφαρμογής του αξιώματος του homo economicus. Το γεγονός ότι δεχόμαστε ότι η συμπεριφορά των δρώντων θα πρέπει να αποσκοπεί σε ορθολογικά αποτελέσματα δε σημαίνει απαραίτητα ότι κάτι τέτοιο πράγματι συμβαίνει⁶⁷. Το γεγονός ότι ένα ορθολογικό αποτέλεσμα για την πλευρά του «παραγωγού» προϊόντων είναι η συσσώρευση κέρδους δε σημαίνει ότι το κέρδος θα μπορούσε να επιδιώκεται με οιοδήποτε κόστος. Αντιθέτως, μάλιστα, δε θα μπορούσε να γίνει δεκτό ότι η συσσώρευση βραχυπρόθεσμου κέρδους μπορεί να θέσει σε κίνδυνο τη μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα της επιχείρησης. Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι αποτελεί την απόλυτη αντίφαση. Κι όμως, το παραπάνω φαινόμενο συνιστά τελευταία κάτι το οποίο συμβαίνει τόσο συχνά που έχει πάψει να αποτελεί εξαίρεση. Η επιδίωξη του κέρδους αποτελεί σε αρκετές περιπτώσεις αυτοσκοπό σε ένα «παιχνίδι» κερδοσκοπίας δίχως αύριο, με αποτέλεσμα οι αγοραίες τιμές να καθορίζονται βάσει ανορθολογικών συμπεριφορών και να διαμορφώνουν μια αγορά που απέχει από το να χαρακτηριστεί αξιόπιστη και ισορροπημένη. Αντιθέτως, συμπεριφορές αυτού του είδους δημιουργούν αγορές με εγγενείς στρεβλώσεις, που θέτουν σε κίνδυνο τη βιωσιμότητά τους, οδηγώντας μεσομακροπρόθεσμα στο φαινόμενο της «αποτυχίας της αγοράς» και, επομένως, στην ανάγκη κυβερνητικής παρέμβασης.

Όλα τα παραπάνω συνιστούν συμπτώματα μιας παθολογίας, η οποία αντιστρέφει ουσιαστικά τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα της ελεύθερης Αγοράς, καταδεικνύοντας ότι οι παρεμβάσεις του κράτους διαμέσου

⁶⁷ Βλέπε σχετικά την ενδιαφέρουσα ανάλυση του Γιώργου Δελλή: Δελλής Γ., «Το χαμένο πρόσωπο του φιλελευθερισμού (και η σημασία του στην κατανόηση μίας, όχι μόνο οικονομικής, κρίσης)», *Εφημερίδα Δημοσίου Δικαίου*, 5/2008, 600-605.

παρεμβολών στο θεσμικό πλαίσιο της οικονομίας της Αγοράς μπορεί να λειτουργήσει αποτρεπτικά ως προς τις παθογένειες που απειλούν την υπόστασή της. Ως παρεμβάσεις νοούνται *μηχανισμοί τεχνικών - κυρίως - παρεμβάσεων* σε εθνικό και μεταεθνικό επίπεδο, οι οποίοι έχουν ως στόχο να προστατεύσουν και να διασφαλίσουν τη λειτουργία του συστήματος της ελεύθερης οικονομίας, χωρίς να αναιρούν την ουσία και τα αποτελέσματά της.

«[Η] σημασία της θέσπισης τέτοιων μηχανισμών ουδόλως αμφισβητείται επί της αρχής σήμερα, από την πλειονότητα, τουλάχιστον, των οικονομολόγων – πόσω μάλλον μετά τις αποτυχημένες ακρότητες του νεοφιλελεύθερου αγγλοσαξωνικού παραδείγματος και τις καταστρεπτικές συνέπειες παγκοσμίως από τις ανεξέλεγκτες χρηματοπιστωτικές συναλλαγές [...]»⁶⁸.

Από τα παραπάνω καθίσταται προφανές ότι, όπως δεν υφίσταται στην πραγματικότητα η έννοια του «σοφού κράτους», ως «Λεβιάθαν», που δύναται να διορθώνει τα κακώς κείμενα στην κοινωνικοοικονομική υποδομή, δεν υφίσταται επίσης στην πραγματικότητα η *απολύτως* αυτορρυθμιζόμενη αγορά. Η «τέλεια λειτουργία της αγοράς» δεν αντιδιαστέλλεται προς το «τέλειο κράτος», διότι πολύ απλά οι έννοιες αυτές αποτελούν θεωρητικές προσεγγίσεις δίχως οντολογικό αντίκρισμα. Αντιθέτως, όσον αφορά τη λειτουργία της Πολιτείας επιβάλλεται να αναζητήσει κανείς την ισορροπία στο σωστό μίγμα πολιτικής, ως συστατικό στοιχείο δυναμικό και αναλογικό προς τις ιδιαίτερες *ad hoc* συνθήκες. Και, πάντως, αρκεί να την αναζητήσει κανείς στην έννοια της ανάπτυξης και άσκησης *πολιτικής*. Η αντιδιαστολή, επομένως, που παραπάνω προσπαθήσαμε να εντοπίσουμε παύει να νοείται ως μία συγκρουσιακή κατάσταση που αποδίδει τη σχέση «οικονομίας» και «πολιτικής». Περνά σε ένα άλλο επίπεδο, σε ένα επίπεδο ώσμωσης μεταξύ οικονομίας, κοινωνίας και (ανάπτυξης) πολιτικής. Εκεί ζητούμενο αποτελεί η εξεύρεση όχι απλώς ενός *modus operandi*, αλλά η κρίσιμη ισορροπία και σταθερότητα μακροπρόθεσμα. Επισπεύδων της προσπάθειας αυτής δε μπορεί να είναι άλλος από εκείνον που δύναται λόγω θέσης να παράγει πολιτική, ήτοι το κράτος και την κυβέρνηση.

⁶⁸ Δελλής Γ., «Δημοκρατία και ελεύθερη οικονομία: δύο, εξίσου ατελείς, μηχανισμοί;», *ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ*, 2/2010, σελ.263-4.

Ο παραπάνω συλλογισμός οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο κατάλληλος ρόλος της κυβέρνησης καθορίζεται σε συναινετικό περιβάλλον διαρκούς διαπραγμάτευσης και συνεχούς προσαρμογής. Ο κατάλληλος ρόλος της κυβέρνησης, όπως αυτός καθορίζεται από τους συμμετέχοντες στην πολιτική διαδικασία, μπορεί να καθορίσει στη συνέχεια το πλαίσιο της κυβερνητικής παρέμβασης, καθώς, «παρόλο που οι κυβερνήσεις δεν δημιουργούν πλούτο *per se*, μπορούν παρόλα αυτά να παίξουν σημαντικό ρόλο στη διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης.»⁶⁹, εγκαθιδρύοντας ένα σταθερό και συνεπές περιβάλλον ανάπτυξης πολιτικών. Το κράτος, άλλωστε, είναι εκείνο που δημιουργεί τα κατάλληλα θεσμικά θεμέλια για τις αγορές και εκείνο που κατέχει σημαντικά οικονομικά εργαλεία παρέμβασης στον «οικονομικό κύκλο». Το γεγονός αυτό επιβάλλει στο κράτος να αναπτύσσει διαχειριστική ικανότητα είτε σε επίπεδο τεχνικό, είτε σε επίπεδο ελέγχου όχι μόνο του τεχνικά ορθού αλλά και του πολιτικά πρόσφορου και του θεσμικά ορθού.

Από τα παραπάνω προκύπτει ασφαλώς τι δε μπορεί να είναι το κράτος. Δε μπορεί να είναι καλοπροαίρετο και πάνσοφο και - όπως μας καταδεικνύει η οικονομική κρίση - σίγουρα δε μπορεί να είναι παντοδύναμο. Το δεδομένο αυτό, ωστόσο, δεν αποκλείει ότι το κράτος δε μπορεί να «αυξήσει» τις δεξιότητές του. Μπορεί η αναποτελεσματική ανάλυση των πληροφοριών, η κακή εκμετάλλευση των ανθρώπινων πόρων και η ανεπάρκεια των οργανωτικών δομών να αποτελούν εγγενή χαρακτηριστικά του φαινομένου του κράτους, τα οποία συντείνουν στην τροχοπέδη της ανεπάρκειας του δημόσιου τομέα. Ωστόσο, τα παραπάνω χαρακτηριστικά που συνιστούν - διαχρονικά - εμπόδια στην εξέλιξη των κρατικών ικανοτήτων και δεξιοτήτων και στην ανάπτυξη νέων, δεν καθίσταται σαφές γιατί δεν είναι δυνατό να απαλειφθούν. Αντιθέτως, η βελτίωση των ικανοτήτων του κράτους είναι εφικτή και μπορεί να γίνει σε δύο επίπεδα, στο τεχνοκρατικό επίπεδο και σε επίπεδο μιας θεσμικής επαναπροσέγγισης του ρόλου του.

Σε τεχνοκρατικό επίπεδο οι βελτιώσεις που μπορεί να γίνουν είναι σίγουρα πολλές και σε πολλούς τομείς. Ωστόσο, για συστηματικούς λόγους εντοπίζονται σε *τρεις κύριους πυλώνες* με βασικό κριτήριο την αύξηση της

⁶⁹ Joe Wallis - Brian Dollery, *Αποτυχία της Αγοράς, Αποτυχία της Κυβέρνησης, Ηγεσία και Δημόσια Πολιτική*, Αλέξανδρος Στρατής, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2005, σελ.118.

αποτελεσματικότητας. Ο πρώτος πυλώνας αφορά στην δημιουργία και ενίσχυση κρατικών δομών και θεσμών ανάπτυξης πολιτικής και στρατηγικής. Σε ότι αφορά τη χάραξη και την εφαρμογή πολιτικών, κυρίως μάλιστα σε οικονομικό επίπεδο όπου οι φορείς συμφερόντων είναι απροσδιόριστοι - όπως απροσδιόριστος είναι και ο αριθμός των «παικτών» - δεν είναι δυνατόν να αρκούν προσεγγίσεις τύπου «garbage can»⁷⁰, όπου όλοι οι παραπάνω άτακτα και άναρχα συνδιαλέγονται σε συνθήκες ανορατότητας συνδέοντας - σε αρκετές περιπτώσεις τυχαία - προτεινόμενες λύσεις με αναδυόμενα προβλήματα. Απαιτείται η διασφάλιση σε θεσμικό επίπεδο διόδων επικοινωνίας σε όλους εκείνους του φορείς που μπορούν συστηματικά να συνεισφέρουν στη χάραξη πολιτικής, μέσα από διαδικασίες που θα χαρακτηρίζονται από ορατότητα και διαφάνεια. Ο δεύτερος πυλώνας συνιστά ένα απολύτως τεχνοκρατικό εργαλείο που αφορά την εγκαθίδρυση συστημάτων απόδοσης. Τα συστήματα απόδοσης αποτελούν τον κανόνα στον ιδιωτικό χώρο, δίχως να λείπει ωστόσο σοβαρή κριτική σχετικά με την αποτελεσματικότητά τους. Τα συγκεκριμένα συνιστούν, μάλιστα, χαρακτηριστική περίπτωση εφαρμογής εργαλείων μέτρησης του ιδιωτικού τομέα στο δημόσιο χώρο. Ο τρίτος πυλώνας αφορά την αξιοκρατική πρόσληψη προσωπικού και την αξιοποίηση των Ανθρωπίνων πόρων. Το φαινόμενο ύπαρξης υπεράριθμων υπαλλήλων στο σύνολο, αλλά ταυτόχρονα σημαντικών ελλείψεων σε επιμέρους τομείς συνιστά εγγενές χαρακτηριστικό του κράτους και αποδίδει στην πραγματικότητα την κακή αξιοποίηση του προσωπικού.

Σε θεσμικό επίπεδο μια ικανοποιητική θεωρία αποτελεσματικής κρατικής παρέμβασης πρέπει να ενσωματώνει τρία κύρια στοιχεία. Το πρώτο, στη βάση που παραπάνω αναλύθηκε, είναι η ανάκαμψη της «πολιτικής» με την απαραίτητη αναγωγή της στη θεωρία και στην επιστημοσύνη. Η ανάγκη χάραξης πολιτικής σε όλα τα επίπεδα και πρωτίστως στο οικονομικό συνιστά απαραίτητο όρο για τον έλεγχο της ασυδοσίας των αγορών, που συνήθως

⁷⁰ Σύμφωνα με τη θεωρία της «Οργανωμένης Αναρχίας» (Organized Anarchy) ή αλλιώς «garbage can theory» η διαδικασία λήψης αποφάσεων στο πλαίσιο οργανισμών, εξαιτίας ελλείψεων, ασαφειών, πολυσύνθετων προβλημάτων και ασυνέχειας των συμμετεχόντων μπορεί σε αρκετές περιπτώσεις να παρουσιάσει συμπτώματα χάους, όπου οι συγκρούσεις συνιστούν την πιθανότερη πρακτική προσέγγιση των λύσεων.

εκφράζεται με την ανορθολογική επιδίωξη κέρδους. Η ορθολογική χάραξη πολιτικής μπορεί να επιτύχει δύο στόχους: αφενός να αφουγκραστεί και να συνεκτιμήσει τις ρεαλιστικές ανάγκες των αγορών και με αυτόν τον τρόπο να χτίσει σχέσεις εμπιστοσύνης και σταθερότητας στο κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον αφετέρου να θέσει ένα πλαίσιο νομιμότητας με το οποίο θα διασφαλίζεται η ορθολογική αξιοποίηση των εργαλείων της αγοράς. Το δεύτερο στοιχείο είναι ο ρόλος του κράτους στη σύσταση και τη διαχείριση θεσμών. Η δημιουργία θεσμών⁷¹ μπορεί να λειτουργεί είτε ως εργαλείο δευτερογενούς αναδιανομής κερδών είτε ως δικλείδα ασφαλείας προκειμένου να διασφαλίζεται η συμμετοχή όλων των ομάδων και υποομάδων στην πολιτική διαδικασία είτε ως μέσο διαχείρισης κρίσεων και συγκρούσεων στο κοινωνικοοικονομικό επίπεδο. Το τρίτο, τέλος, στοιχείο είναι ο ρόλος του κράτους ως επιχειρηματία, ένας ρόλος που στην εφαρμογή του έχει διαστρεβλωθεί τόσο πολύ (ειδικά στη χώρα μας) που τελικά παραμένει μία έννοια σε θεωρητικό επίπεδο δίχως πρακτική εφαρμογή. Η επιχειρηματική δραστηριότητα του κράτους δεν γίνεται ασφαλώς αντιληπτή εν στενή έννοια. Το κράτος «επιχειρηματίας» αποτελεί το συντονιστή της επιχειρηματικής δραστηριότητας, πράγμα που σημαίνει ότι δημιουργεί όλα εκείνα τα εχέγγυα, τους θεσμούς και τα πρότυπα προκειμένου να διατηρήσει τις αγορές σε πορεία ορθολογικής και βιώσιμης ανάπτυξης. Ο συνδυασμός των παραπάνω στοιχείων συνιστά προσπάθεια σύνθεσης μιας νέας θεωρίας για την κυβερνητική παρέμβαση, μιας θεωρίας που προσπαθεί να δώσει πειστικές απαντήσεις για τους αναγκαίους εκείνους όρους που μπορούν να την καταστήσουν εκ νέου αξιόπιστη, δεδομένων των νέων συνθηκών.

II. Η οικονομική κρίση και η «θέση» της σε έναν «τοξικό», επαγωγικό συλλογισμό

1. Οικονομική κρίση

Το φαινόμενο της «οικονομικής κρίσης» είναι συνυφασμένο με το επίπεδο ζωής όλων. Η επιρροή, δε, του φαινομένου στην καθημερινότητα

⁷¹ Βλέπε - αντί άλλων - Σπυρόπουλος Φ., *Εισαγωγή στο Συνταγματικό Δίκαιο II, Θεμελιώδη Δικαιώματα, Γενικό Μέρος*, Αθήνα, Εκδόσεις ΘΕΜΙΣ, 2012, σελ.35-38.

είναι αδιαμφισβήτητη. Επίκεντρο και εστία εκδήλωσής της - με μεγάλη, μάλιστα, σφοδρότητα - αποτελεί η χώρα μας, δίχως η κρισιμότητα της εστιακής αυτής εκδήλωσης να αποτελεί αποκλειστικά εσωτερικό πρόβλημα. Η συμμετοχή της χώρας μας στο «σκληρό πυρήνα» της ευρωπαϊκής ενοποίησης, ήτοι στη «ζώνη του ευρώ», αλλά και η έντονη διασύνδεση των οικονομιών, υπό το πρίσμα της «Παγκοσμιοποίησης», καθιστούν τη μετάδοση της οικονομικής κρίσης από «οργανισμό» σε «οργανισμό» εγγενές αγοραίο χαρακτηριστικό και, κατά συνέπεια, επικίνδυνη για όλους. Συγχρόνως, η ανυπαρξία θεσμικών εργαλείων σε επίπεδο ευρωζώνης μέχρι πολύ πρόσφατα, προκειμένου να καταστεί δυνατή η αντιμετώπιση προβλημάτων και παθογενειών του οικονομικού συστήματος, σε συνδυασμό με την ατομία και τις διαφωνίες σε πολιτικό επίπεδο, αποκαλύπτει το λόγο διόγκωσης των συμπτωμάτων της κρίσης, ως μορφής αναπηρίας του θεσμικού και πολιτικού οικοδομήματος. Αποτελεί, μάλιστα, κοινό τόπο η διαπίστωση ότι η παρούσα κρίση συνιστά παγκόσμια κρίση του οικονομικού συστήματος, «[...] κρίση χρηματοπιστωτική αρχικά και οικονομική και γενικευμένη θεσμική πολιτική κρίση και κρίση ταυτότητας στη συνέχεια.»⁷².

Πριν, όμως, προσεγγίσουμε το φαινόμενο της οικονομικής κρίσης, θα ήταν σκόπιμο να προσδιορίσουμε ορισμένα κύρια χαρακτηριστικά της «κρίσης» ως έννοιας αυτούσιας - δίχως την οικονομική χροιά - όπως αποτυπώνεται στην κοινωνική οργάνωση. Ως «κρίση», λοιπόν, νοείται μια απότομη, βαθειά και απροσδόκητη απορρύθμιση της κατεστημένης κοινωνικής τάξης, της οποίας η βίαιη διαταραχή δημιουργεί αίσθημα ασυνέχειας και ανωμαλίας του μέχρι τούδε ισχύοντος κοινωνικού δεδομένου. Η ομαλότητα και η αρμονία πλήττονται, με αποτέλεσμα να διαταράσσεται ή να αναστέλλεται η καθεστηκυία «κανονικότητα» μπροστά στην ύπαρξη ενός επικείμενου και εξαιρετικού κινδύνου. Το κράτος, ασκώντας την κυρίαρχη πολιτική του εξουσία, εξαναγκάζεται υπό τις ως άνω συνθήκες, επιδιώκοντας την αποκατάσταση της διαταραγμένης σταθερότητας, να λάβει *έκτακτα μέτρα*, τα οποία εξαιτίας του *κρισίμου* των περιστάσεων και της *επείγουσας*

⁷² Δρόσος Ι., «Ζητήματα συνταγματικής οργάνωσης, δικαστικής προστασίας και δημοκρατίας στην εποχή της σημερινής κρίσης», *ΘΠΔΔ*, 2/2012, σελ.466.

ανάγκης για αποτελεσματικότητα, σε κάποιες περιπτώσεις μπορεί ακόμη και να προσκρούουν στο κανονιστικό περιβάλλον.

Η «σύγκρουση» συνιστά, επομένως, θεμελιώδες στοιχείο της κρίσης. Το συγκρουσιακό πεδίο οριοθετείται εντός του κοινωνικοοικονομικού χώρου και συγκαθορίζεται από τη σύγκρουση του γενικού συμφέροντος, η ικανοποίηση του οποίου επιβάλλει ταχύτητα αντίδρασης, με τα επιμέρους ενεστώτα και κατεστημένα συμφέροντα. Η δε σύγκρουση τροφοδοτείται επιπλέον και από το γεγονός, ότι η ανάγκη ταχείας αντίδρασης ικανοποιείται αποτελεσματικότερα, εξαιτίας της πίεσης των συνθηκών έκτακτης ανάγκης, δια της εγκατάλειψης των συνήθων κανονιστικών ρυθμίσεων και την εγκαθίδρυση νέων, με κυρίαρχα κριτήρια την αποτελεσματικότητα και την αποδοτικότητα. Η πίεση των έκτακτων συνθηκών μπορεί να οδηγήσει κάποιες φορές ακόμη και στην παραβίαση τεθειμένων κανόνων, επιβάλλοντας ρυθμίσεις οριακής συνταγματικότητας. Σε συνθήκες όπως οι παραπάνω, μέτρο της ορθότητας της δράσης της κρατικής εξουσίας αποτελεί η αποκατάσταση της κανονικότητας, της τάξης και της ασφάλειας.

Προκειμένου, σε δεύτερη φάση, να ορίσουμε την έννοια της «οικονομικής κρίσης», θα παραπέμφουμε στον ορισμό που έδωσε πρόσφατα ο πρώην Πρόεδρος του ΣτΕ και επ' ολίγον Πρωθυπουργός, Παναγιώτης Πικραμμένος, τον οποίο και παραθέτουμε αυτούσιο:

«Η οικονομική κρίση νοείται ως μία αιφνίδια επιδείνωση όλων ή των περισσότερων οικονομικών δεικτών (δείκτες επιτοκίων, τιμές μετοχών, ακινήτων και της εγγείου ιδιοκτησίας) σε συνδυασμό με την απώλεια της πίστης και συνεπώς και της δανειοληπτικής ικανότητας, τη μείωση στην παροχή χρήματος, την ύπαρξη φόβων χρεοκοπίας χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων, την μετατροπή υλικών ή άυλων αξιών σε χρήμα κλπ.»⁷³.

Δοθείσης της γενίκευσης της οικονομικής κρίσης, με τη μορφή «κρίσης χρέους» σε παγκόσμιο επίπεδο ως απότοκο του φαινομένου της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας, οι συνέπειές της καθίστανται άμεσες και πολυεπίπεδες. Στην Ελλάδα, δε, ειδικώς, η κρίση αποδίδεται στον υπερβολικό

⁷³ Πικραμμένος Π., «Δημόσιο δίκαιο σε έκτακτες συνθήκες από την οπτική της ακυρωτικής διοικητικής διαδικασίας», *ΘΠΔΔ*, 2/2012, σελ.98.

δανεισμό και στην ανεπάρκεια μακροοικονομικών επιδόσεων, χωρίς ωστόσο τα χαρακτηριστικά αυτά να αποτελούν αποκλειστικά ιδιαιτερότητες της «ελληνικής περίπτωσης». Τα αγαθά που θίγονται από τη λήψη έκτακτων μέτρων, προκειμένου να αντιμετωπιστεί η επείγουσα και ιδιαίτερη οικονομική συγκυρία, είναι πρωτίστως *οικονομικά αγαθά*, όπως η εργασία, οι μισθοί, οι συντάξεις και η περιουσία. Πρωτίστως, αλλά όχι αποκλειστικώς. Εξ αντανάκλασεως των αγαθών αυτών από το κοινωνικοοικονομικό στο νομικό-πολιτικό επίπεδο, θίγονται *θεμελιώδεις αξίες*, όπως η ασφάλεια, η υγεία και η ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Θίγεται, δηλαδή, με λίγα λόγια, η ίδια η *ανθρώπινη ζωή*.

Από τα παραπάνω, γίνεται εμφανώς αντιληπτό, ότι «θύμα» της οικονομικής κρίσης αποτελεί το «Κοινωνικό Κράτος» και κατά συνέπεια κάθε μορφή κοινωνικού κεκτημένου. Κάτι τέτοιο, μάλιστα, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι αποτελεί φυσική συνέπεια της οικονομικής κρίσης, αφού «[τ]ο Σύνταγμα δεν εγγυάται το κοινωνικό κεκτημένο. Εγγυάται το «κοινωνικό κράτος δικαίου» (άρθρο 25 παρ.1 [...]), περιεχόμενο του οποίου είναι μεν η προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων, όχι όμως και η απαγόρευση της μείωσης των κρατικών παροχών»⁷⁴. Είναι εύλογο, λοιπόν, ότι *οι κρατικές παροχές τελούν υπό την αίρεση της υγιούς οικονομικής κατάστασης της χώρας και μπορούν να αναδιαρρυθμίζονται από τον κοινό νομοθέτη*, «υπό την προϋπόθεση πάντοτε της αρχής της ισότητας, της αναγκαιότητας και της προστασίας του πυρήνα των συνταγματικών δικαιωμάτων»⁷⁵. Οι παραπάνω δράσεις, υπό μορφήν μέτρων, θα πρέπει, ασφαλώς, να λαμβάνουν χώρα υπό την αίρεση της νομιμότητας. Ωστόσο, η εξαναγκαστική - σχεδόν βίαιη - επιβολή τους δοκιμάζει τα όρια αντοχής του «Κοινωνικού Κράτους», καθώς η εξοικονόμηση πόρων ανάγεται σε υπέρτατη πολιτειακή αξία. «Τα πράγματα δε, περιπλέκονται ακόμη περισσότερο δεδομένου ότι η πολιτική εξουσία της χώρας μας δεν λειτουργεί στην παρούσα συγκυρία αποκλειστικά *πρωτογενώς* αλλά υπό την *επιτήρηση*, άλλως την *καθοδήγηση*, ενίοτε δε και υπό τον

⁷⁴ Σπυρόπουλος Φ., *Εισαγωγή στο Συνταγματικό Δίκαιο II, Θεμελιώδη Δικαιώματα, Γενικό Μέρος*, Αθήνα, Εκδόσεις ΘΕΜΙΣ, 2012, σελ.18.

⁷⁵ ό.π., Πικραμμένος Π., σελ.99.

εξαναγκασμό διεθνών οργανισμών στους οποίους συμμετέχει, άλλων Κρατών αλλά και ιδιωτικών οικονομικών κέντρων εξουσίας.»^{76 77.}

Οι αιτίες της οικονομικής κρίσης είναι αδιαμφισβήτητα πολλές και πάντως δεν αποτελούν αντικείμενο του παρόντος. Ωστόσο, αποφεύγοντας αναλυτικές απαριθμήσεις είναι χρήσιμο να εντοπίσουμε σε συστημικό επίπεδο τι δεν πήγε καλά. Ειδικότερα, είναι χρήσιμο να δούμε πως τα φαινόμενα της αποτυχίας της αγοράς και της αποτυχίας της κυβέρνησης οδήγησαν σε μία κρίση με θεσμικά χαρακτηριστικά.

Ανατρέχοντας σε ιστορικά δεδομένα, συμπεραίνουμε ότι οι θεωρίες παρέμβασης της δημόσιας πολιτικής στις οικονομίες της αγοράς επικράτησαν μετά τη «μεγάλη ύφεση» και την αποτυχία των αγορών της εποχής στη δεκαετία του 1930 και κυριάρχησαν στη μεταπολεμική εποχή μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1970. Χαρακτηριστικά στοιχεία της κρατικής παρέμβασης υπήρξαν η άμεση συμμετοχή των κυβερνητικών φορέων στην παραγωγή και η ευρεία ρύθμιση της ιδιωτικής οικονομικής δραστηριότητας. Αποτέλεσμα των πολιτικών αυτών ήταν να διευρυνθεί ο δημόσιος τομέας και να επεκταθεί η κυβερνητική δραστηριότητα σε ένα εύρος, από τις επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας μέχρι τον τραπεζικό και τον ασφαλιστικό τομέα. Οι παρεμβάσεις αυτές γιγάντωσαν το κράτος πρόνοιας και εισήγαγαν τις δημόσιες πολιτικές σε όλες τις επιμέρους πτυχές της κοινωνικής ζωής. Το θεωρητικό υπόβαθρο της ως άνω προσέγγισης εμπλουτίστηκε και με επιχειρήματα ηθικού τύπου τα οποία εντοπίζονται με διάφορες παραλλαγές σε τρεις μορφές: Η πρώτη αναπτύσσει την επιχειρηματολογία ότι τα διανεμητικά αποτελέσματα των αγορών δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι μπορεί να είναι πάντοτε ορθολογικά. Όταν μάλιστα δεν είναι ορθολογικά έχουν ιδιαίτερος ελαχθή αποτελέσματα για τα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα, στην ανακούφιση των οποίων αποσκοπεί το κράτος πρόνοιας. Η δεύτερη επιχειρηματολογία αποτελεί ουσιαστικά υποπερίπτωση της πρώτης και βασίζεται στην παραδοχή ότι τα άτομα που δρουν σε περιβάλλον αγοράς δε συμπεριφέρονται πάντα σύμφωνα με αυτό που η κοινή λογική προσδιορίζει ως το πλέον συμφέρον γι αυτούς. Η τρίτη εδράζεται στο επιχείρημα των ίσων

⁷⁶ ό.π., Πικραμμένος Π., σελ.98.

⁷⁷ Οι υπογραμμίσεις δικές μου.

οικονομικών ευκαιριών, ανάγοντας την καταναμητική διαδικασία από το στάδιο των καταναμητικών αποτελεσμάτων στο επίπεδο των καταναμητικών ευκαιριών. Με λίγα λόγια η παρέμβαση της κυβέρνησης λαμβάνει, υπό αυτήν την έννοια, τη μορφή προγραμμάτων ίσων ευκαιριών και θετικών διακρίσεων (affirmative action) προκειμένου να διασφαλίσει, σε δεύτερο χρόνο, ορθά καταναμητικά αποτελέσματα.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και - κυρίως - στις αρχές της δεκαετίας του 1980 το μοντέλο αυτό του κράτους με υπερδιευρυμένο δημόσιο τομέα πνέει τα λοίσθια. Το φαινόμενο της «αποτυχίας της κυβέρνησης» αρχίζει να παράγει πλήρη αποτελέσματα και νεοφιλελεύθερες θεωρίες αναδύονται. Το παρεμβατικό κράτος αδυνατεί να εφαρμόσει ένα αξιόπιστο αναπτυξιακό σχέδιο υποκαθιστώντας την αγορά, οι επεμβάσεις του σε πολλές περιπτώσεις όχι μόνον δεν είναι αποτελεσματικές, αλλά δημιουργούν περισσότερα προβλήματα⁷⁸ από εκείνα που λύνουν και, τέλος, αποδεικνύεται στην πράξη ότι η αλτρουιστική μεγιστοποίηση της κοινωνικής ευημερίας συνιστά μία θεωρητική προσέγγιση η οποία διαβρώνεται από τις επιμέρους ιδιοτελείς συμπεριφορές ενδιάμεσων⁷⁹ παραγόντων. Έτσι, η ανικανότητα της κυβερνητικής παρέμβασης να επιτύχει ικανοποιητικά κοινωνικά αποτελέσματα τέθηκε ευθέως, όπως και το κόστος της παρέμβασης συγκριτικά με τα πραγματικά οφέλη αυτής. Η απαίτηση μάλιστα για όσο το δυνατόν μικρότερο κράτος και η πίστη στην αυτορρύθμιση της αγοράς και στην καταναμητική της επάρκεια γίνεται πεποίθηση, υποστηρίζεται θεωρητικά με συνέπεια, βρίσκει στήριξη από τους συμμετέχοντες στις αγοραίες διαδικασίες και μετατοπίζει τον πρωταγωνιστικό ρόλο από την πλευρά του κράτους στην πλευρά των αγορών. Η πλήρης απορρύθμιση στα πρώτα χρόνια επιβολής της εμφανίζει εντυπωσιακά αναπτυξιακά αποτελέσματα με τους οικονομικούς δείκτες να δίνουν διαρκώς θετικά αποτελέσματα και αισιόδοξα μηνύματα.

⁷⁸ Τα προβλήματα αυτά προκαλούνται από διάφορους παράγοντες και εξαιτίας παθογενειών που αναπτύσσονταν συν το χρόνο, τα οποία περιγράφηκαν παραπάνω κατά την ανάλυση του φαινομένου της αποτυχίας της κυβέρνησης και τα οποία τελικά δεν επιτρέπουν στο κράτος να παρεμβαίνει αποτελεσματικά και αξιόπιστα.

⁷⁹ Το ζήτημα των «ενδιάμεσων» προσώπων αναδύεται στις περιπτώσεις που τυγχάνει εφαρμογής το φαινόμενο του homo economicus και έχει ως αποτέλεσμα τη σύγκρουση συμφερόντων μεταξύ πολιτικών προϊσταμένων και ενδιάμεσων παραγόντων.

Εισερχόμενοι στον εικοστό πρώτο αιώνα οι αγορές έχουν γιγαντωθεί και έχουν αποκτήσει παγκόσμια χαρακτηριστικά. Ο έλεγχος αποκλειστικά από δημόσιους φορείς τυγχάνει πλέον εφαρμογής σε ειδικές μόνο περιπτώσεις. Η αγορά επικυριαρχούν διαμέσου της κάλυψης των δανειακών αναγκών των κρατών που διατελούν υπό συνθήκες δανεισμού προκειμένου να εξυπηρετήσουν υπέρογκα χρέη που έχουν σωρεύσει και επηρεάζουν τη ζωή εκατοντάδων εκατομμυρίων ανθρώπων. Και δυστυχώς η πορεία από την επικυριαρχία στην ασυδοσία δεν ήταν μόνον βέβαιη, ήταν και σύντομη. Το φαινόμενο της «αποτυχίας της αγοράς» κάνει και πάλι την εμφάνισή του γιγαντωμένο ως παρακολούθημα της γιγάντωσης των αγορών και αναπτύσσει πλήρη αποτελέσματα.

Η παραπάνω σχηματική απεικόνιση οδηγεί σε συγκεκριμένα συμπεράσματα. Καταρχάς, παρατηρούμε ότι οι περίοδοι κρίσης εντοπίζονται όταν πλέον αναπτύσσουν πλήρη αποτελέσματα είτε το φαινόμενο της «αποτυχίας της κυβέρνησης», είτε το φαινόμενο της «αποτυχίας της αγοράς». Πλήρη αποτελέσματα, δε, αναπτύσσουν όταν γιγαντώνονται και επικυριαρχούν παρουσιάζοντας συστημικά χαρακτηριστικά έλαρσης - θα έλεγε κανείς - και μονοπωλιακών πρακτικών. Είναι το σημείο όπου η αγορά και το κράτος αυτοαναιρούνται. Είναι λες και παρατηρεί κανείς ένα εκκρεμές το οποίο γεννά κρίσεις στα απώτατα σημεία του. Στο τέλος της μίας διαδρομής βρίσκεται το πλήρως παρεμβατικό κράτος και στο τέλος της άλλης η πλήρως απορρυθμισμένη αγορά. Είναι, επίσης, προφανές από αυτήν την απλή παρατήρηση ότι οι περίοδοι ισορροπίας και ανάπτυξης τοποθετούνται στην ενδιάμεση πορεία του εκκρεμούς με εμφανείς τις τάσεις σταθεροποίησης στο μέσον της πορείας του. Πρόκειται για τα σημεία όπου κράτος και αγορά συγκαθορίζουν τους κανόνες παραγωγής και ανταλλαγής αγαθών και την κατανομητική διαδικασία.

Αποτελεί άραγε η απλή αυτή διαπίστωση ένα τυχαίο γεγονός ή μήπως μια κανονικότητα που πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη; Μήπως τα φαινόμενα της αποτυχίας της κυβέρνησης και της αποτυχίας της αγοράς συνιστούν τις συνέπειες των ακραίων εκδοχών του κρατικού παρεμβατισμού και του άκρατου φιλελευθερισμού αντιστοίχως; Μήπως ζητούμενο για τον

έλεγχο κρίσεων συνιστά το ορθό μείγμα φαινομενικά αντίρροπων κατά τα λοιπά δημόσιων πολιτικών;

2. Η «τοξικότητα» της κρίσης για τη δημοκρατία σε έναν επαγωγικό συλλογισμό

Στο σημείο αυτό, προκειμένου να εξετάσουμε τον τρόπο που η οικονομική κρίση, ως κρίση συστημική, επηρεάζει τη λειτουργία του οικοδομήματος της «Πολιτείας», θα δούμε και πάλι, κατά το δυνατόν σχηματικά, τη διάρθρωσή του, με βάση το συλλογισμό που προηγήθηκε. Πρόκειται, δηλαδή, να ανιχνεύσουμε *αν και πως* διαταράσσεται ο πυρήνας της θεμελιώδους έννοιας της δημοκρατίας από την οικονομική συγκυρία.

Ως αφετηρία του συλλογισμού μας, δεχθήκαμε αξιωματικά τον ορισμό του Δ.Τσάτσου για τον ορισμό της πολιτείας. Σύμφωνα με αυτόν η Πολιτεία συντίθεται από το κράτος και την κοινωνία, έννοιες, οι οποίες συναιρούνται δια του δημοκρατικού πολιτεύματος, που εδράζεται στην αρχή της λαϊκής κυριαρχίας. Η λαϊκή κυριαρχία, διαμέσου του Κράτους και του Συντάγματος, διαρρυθμίζεται σε κρατική κυριαρχία, η οποία εκφράζεται δια της αρχής του Κράτους Δικαίου. Από την αρχή του Κράτους Δικαίου πηγάζει η αρχή της νομιμότητας, μέσω της οποίας η κρατική κυριαρχία μετατρέπεται σε εξουσία και, εν τέλει, σε αρμοδιότητα. Για να φθάσουμε στη σφαίρα του «δέοντος», έτσι όπως εκφράζεται από την κρατική εξουσία, ανατρέξαμε σε ένα προηγούμενο στάδιο, στη σφαίρα του «όντως», στην κατά Μάνεση «κοινωνικοοικονομική υποδομή». Σε αυτό το προηγούμενο στάδιο δεχθήκαμε, αξιωματικά, ότι όλες οι κοινωνικές σχέσεις εκκινούν από το οικονομικό πεδίο με αποτέλεσμα να αποτελούν, εν γένει, οικονομικές σχέσεις. Επομένως, η οικονομική κυριαρχία, η κυριαρχία δηλαδή επί των μέσων παραγωγής, αναδεικνύει την οικονομικά κυρίαρχη τάξη, η οποία, τελικώς, εκφράζεται μέσω της κρατικής εξουσίας, υπό τη μορφή της πολιτικά κυρίαρχης τάξης. Η πολιτική κυριαρχία, τέλος, αποτυπώνεται με τη θέσπιση δικαίου και την επιβολή του μέσω του καταναγκασμού.

Η κρατική εξουσία εδράζεται, λοιπόν, στη συναρμογή της «νομικοπολιτικής υπερδομής» στην «κοινωνικοοικονομική υποδομή». Η δεύτερη, ως έκφραση πολιτικής εξουσίας, ερείδεται στην αρχή της νομιμότητας, η οποία συντίθεται από τις έννοιες της τυπικής νομιμότητας και της νομιμοποίησης. Η πολιτική κυριαρχία ως τυπική νομιμότητα, η οποία εκδηλώνεται μέσω του καταναγκασμού, αποτυπώνεται ως το *οργανικό στοιχείο* της εξουσίας, που εκφράζεται στο *δημόσιο χώρο*, υπό την έννοια της *Κυβέρνησης*. Η νομιμοποίηση, η έτερη συνιστώσα της αρχής της νομιμότητας ταυτίζεται με την ιδεολογική κυριαρχία. Η ιδεολογική κυριαρχία, όπως είδαμε, διαμορφώνεται, κυρίως, διαμέσου μηχανισμών-δικτύων «χειραγώγησης», που υφίστανται στον ιδιωτικό, αγοραίο χώρο. Η συμμετοχή του κράτους σε αυτό το περιβάλλον, επιβάλλει να αναπτύξει «διευθυντική ικανότητα», με αλώτερο στόχο τη διαχείριση και καθοδήγηση των άλλων κοινωνικών τάξεων. *Η διευθυντική αυτή ικανότητα συντελεί στη νομιμοποίησή του.* Η *ιδεολογική κυριαρχία* αποτυπώνεται ως *λειτουργικό στοιχείο* της εξουσίας και εκφράζεται στον *ιδιωτικό χώρο* υπό την έννοια της *Διακυβέρνησης*.

Ως προς το οικονομικό σύστημα της «Πολιτείας», αυτό συνίσταται στην οικονομία της αγοράς, ως «Αυτορρυθμιζόμενη Αγοράς», η οποία εδράζεται σε έναν ανεξάρτητο μηχανισμό αυτορρύθμισης. Η *ανεξαρτησία* τού ως άνω μηχανισμού από την πολιτική - κρατική εξουσία, οδηγεί στο θεσμικό διαχωρισμό του κοινωνικού χώρου σε οικονομική και πολιτική σφαίρα επιρροής. Η οικονομική-κοινωνική σφαίρα διέπεται από τους κανόνες της Αγοράς, καθιστώντας τον οικονομικό χώρο ανεξάρτητα ρυθμιζόμενο. Στην εξελιγμένη μορφή της οικονομίας της Αγοράς παρατηρείται το φαινόμενο η οικονομική κυριαρχία να αφίσταται της πολιτικής κυριαρχίας, δημιουργώντας ρήξη στη δομή του οικοδομήματος, όπως ανωτέρω περιγράφηκε, αλλάζοντας τα μέχρι τούδε δεδομένα και κατακτώντας ένα νέο κυρίαρχο ρόλο στον οικονομικό-ιδιωτικό χώρο. Επομένως, ενώ η οικονομική κυριαρχία θα έπρεπε να αποτυπώνεται στην πολιτική κυριαρχία, διαμέσου του δικαίου, φαίνεται τελικά να αφίσταται της πολιτικής κυριαρχίας, διεκδικώντας ένα χώρο αφ'

εαυτής, τον ιδιωτικό χώρο, ελεύθερο ρυθμίσεων και παρεμβάσεων⁸⁰. Σε αυτήν τη δράση του οικονομικού παράγοντα, ο πολιτικός παράγοντας αντιδρά διεκδικώντας ζωτικό χώρο στην ιδιωτική κοινωνία δια της «δημόσιας ηνιόχησης», μετερχόμενος όλα εκείνα τα εργαλεία διαχείρισης που υφίστανται για τους οργανισμούς που δρουν στον ιδιωτικό χώρο.

Ο φιλελευθερισμός, εκφραζόμενος τις τελευταίες δεκαετίες στο χώρο της οικονομίας μέσω πρακτικών απορρυθμίσεων της Αγοράς στην ακραία μορφή του φαίνεται ότι πέτυχε, τελικά, αντίθετα αποτελέσματα από εκείνα που επεδίωκε. Οι παθογένειες που εξετάστηκαν ως φαινόμενο αποτυχίας της αγοράς, εκφράζονται με το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης, μιας κρίσης με συστημικά χαρακτηριστικά και φαίνεται να απειλούν ακόμη και αυτήν την ίδια την υπόσταση του αγοραίου χώρου. Η κρίση αυτή - χρηματοπιστωτική στην αρχή και πολιτική στη κατάληξή της - σηματοδότησε την αδιαμφισβήτητη ανάγκη για κρατική παρέμβαση. Μια κρατική παρέμβαση η οποία μάλλον λιγότερο αφορούσε τη διασφάλιση της βιωσιμότητας του κρατικού φαινομένου και περισσότερο την επιβίωση θεμελιωδών θεσμών του οικονομικού χώρου, ήτοι της ελεύθερης Αγοράς.

Η οικονομική κρίση, ως κρίση συστημική, αναπτύσσει αποτελέσματα σε όλο το εύρος του εποικοδομήματος της δημοκρατίας. Ο οικονομικός της χαρακτήρας πρωτίστως πλήττει την έδρα του οικοδομήματος της δημοκρατικής πολιτείας, τουτέστιν αυτή καθαυτή την κοινωνικοοικονομική υποδομή. Όταν τα χαρακτηριστικά της κοινωνικοοικονομικής υποδομής αλλάζουν, ολόκληρο το σύστημα διαντιδρά και απαιτεί προσαρμογή στα νέα δεδομένα. Η θεωρητική αποτύπωση της κοινωνικοοικονομικής υποδομής στην νομικοπολιτική υπερδομή παύει να ανταποκρίνεται στο πραγματικά συμβαίνον, ανακινώντας ζητήματα νομιμοποίησης. Η οικονομική κρίση παύει πια να είναι κρίση «δεικτών» και «επιτοκίων» και μετατρέπεται σε κρίση θεσμική.

Η «κανονικότητα», όπως την περιγράψαμε παραπάνω, παύει να αναπτύσσει τα αποτελέσματα τα οποία η τυπική διαχείριση επιμέρους

⁸⁰ «Ζώνες μη δικαίου», όπως τις ονοματίζει ο Δημήτρης Καλτσώνης· Καλτσώνης Δ., *Δίκαιο, Οικονομική Κρίση και Δημοκρατία*, Αθήνα, Εκδόσεις Τόπος, 2014, σελ.149-153.

δικτύων διασφάλιζε. Η αλλαγή των συνθηκών δημιουργεί νέα πεδία συγκρούσεων. Στις νέες συνθήκες η διαχειριστική ικανότητα επιβάλλεται να αναπτύξει νέα χαρακτηριστικά και να λειτουργήσει στο πλαίσιο μιας νέας *συναινετικής* λογικής, να ανοίξει δηλαδή νέες νομιμοποιητικές οδούς. Η κρίση των θεσμών και η απορρύθμιση της λειτουργίας των δικτύων δημιουργούν δεδομένα που επιτείνουν υπέρμετρα την *ανασφάλεια* και την *ασάφεια* στην υποδομή. Το γεγονός αυτό πλήττει τη μέχρι τούδε θεσμική ισορροπία και δημιουργεί τον κίνδυνο να καταστεί η ασάφεια, αντί για καινοτόμο αναπτυξιακό χαρακτηριστικό κοινωνικών αναδράσεων, στοιχείο αποσύνθεσης της κρατούσας νομικοπολιτικής υπερδομής.

Η διαταραχή της θεσμικής ισορροπίας οδηγεί σε απροσδιόριστα αποτελέσματα. Καταρχάς, δημιουργείται πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη *νέων δικτύων* τα οποία θα επιδιώξουν να συντηρήσουν την πρότερη κατάσταση, προκειμένου να διαφυλάξουν κεκτημένα και συμφέροντα. Η κρίση δημιουργεί νέες συνθήκες διαχείρισης και, συνεπώς, δίνει τη δυνατότητα σε *νέους παίκτες* να αναλάβουν δράση, προκειμένου να διαχειριστούν τη νέα κατάσταση και να επιβάλλουν το νέο status quo που θα τους καταστήσει κυρίαρχους. Τέλος, η ανασφάλεια και η απογοήτευση για την αποτυχία του συστήματος - ακόμη και όχι εξολοκλήρου - δημιουργούν πρόσφορες συνθήκες ανάπτυξης «ομάδων μίσους» που συνήθως εδράζονται σε θεωρίες συνωμοσίας και προσεταιρίζονται μάζες πρόθυμες να προσχωρήσουν - αδιακρίτως - σε αντισυστημικές πρακτικές.

Η κρίση λειτουργεί απορρυθμιστικά για τα μέχρι σήμερα αυτονόητα. Σφραγίζει μια μερικότερη ή συνολικότερη συστημική αποτυχία και - πάντως - εισάγει όλους τους μετέχοντες στην πολιτική διαδικασία σε ένα νέο ασταθές κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον. Αντίδοτα σε αυτήν την περίπτωση δεν υπάρχουν· υπάρχουν δυνατότητες προσαρμογής και διαχείρισης· διευθυντικής ικανότητας και εξ' αποστάσεως ηνιόχησης. Δυνατότητες που όμως προϋποθέτουν αφενός τεχνικές ικανότητες ανάλυσης και κατανόησης των συνθηκών και των κινδύνων που ελλοχεύουν στο νέο περιβάλλον, αφετέρου εμπνευσμένη «ηγεσία» διαπνεύσιμη από συναινετικά στοιχεία.

Το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης δεν αποτελεί φαινόμενο που περιορίζεται σε εθνικό επίπεδο. Μπορεί να αναπτύσσει εστιακά χαρακτηριστικά, όμως δεν αφορά «κάποιες» χώρες, αφήνοντας άλλες ανεπηρέαστες. Τελεί σε άρρηκτη αλληλεξάρτηση με το φαινόμενο της «Παγκοσμιοποίησης», το οποίο μάλιστα επί το πλείστον αναπτύχθηκε και γιγαντώθηκε στους κόλπους της ελεύθερης αγοράς. Και αυτό ακριβώς σημαίνει ότι η μεθοδολογία αντιμετώπισης της κρίσης αποτελεί μεθοδολογία που οφείλει να χαραχθεί σε μεταεθνικό επίπεδο. Όσο αυτονόητο και αν φαντάζει το παραπάνω, δε φαίνεται ωστόσο να συνιστά κοινό τόπο. Αντιθέτως, η αντιμετώπιση της κρίσης φαίνεται ότι επιλέχθηκε να γίνει αφενός τομεακά, αφετέρου με διαφορετικά κατά περίπτωση εργαλεία. Το μοναδικό κοινό σημείο στο οποίο φαίνεται να υπάρχει συναίνεση είναι στο ότι η αντιμετώπιση της κρίσης συνδέεται με την κυβερνητική παρέμβαση. Η κρατική παρέμβαση επελέγη ως η αυτονόητη λύση προκειμένου να διορθωθούν τα κακώς κείμενα, ως η μόνη λύση, την οποία μάλιστα και η ίδια η Αγορά προέκρινε ως ενδεδειγμένη, δεδομένου ότι οι εγγενείς μηχανισμοί αυτορρύθμισής της αποδείχθηκαν στην πράξη ανεπαρκείς. Το παραπάνω αποδεικνύει - όπως έγινε και προηγουμένως δεκτό - ότι η κρατική παρέμβαση συνιστά εντέλει θεμελιώδες συστατικό για τη λειτουργία της ελεύθερης αγοράς. Συνιστά τον παράγοντα εκείνο που μπορεί να συνδέσει δημιουργικά και αποτελεσματικά τις δύο πλευρές της κοινωνικής συμβίωσης, την οικονομική και την πολιτική. Καταδεικνύει την ανάγκη δόμησης των αγορών σε στιβαρές πολιτικές αποφάσεις, οι οποίες θα μπορούν να αποκαταστήσουν σε πολιτικό επίπεδο την ανισομέρεια και τις στρεβλώσεις που εγγενώς προκαλούν η ανισότητα της αγοράς, η ανισότητα πρόσβασης στην πληροφορία και οι ανορθολογικές εν γένει συμπεριφορές.

Ο κρατικός πειθαναγκασμός ενεργοποιείται και εκφράζεται δια της κυρίαρχης πολιτικής εξουσίας με «έκτακτα μέτρα», τα οποία αποδεικνύονται εξαιρετικά δυσμενή για την «κοινωνικοοικονομική υποδομή», θίγοντας αγαθά και θεμελιώδεις αξίες, που επί το πλείστον αφορούσαν το κοινωνικό κεκτημένο, με στόχο τη δημοσιονομική προσαρμογή και τη διόρθωση των οικονομικών δεικτών. Η δράση αυτή επηρεάζει το περιβάλλον σε δύο επίπεδα:

ι) Επηρεάζει, κατά πρώτο λόγο το εσωτερικό εθνικό περιβάλλον, διαταράσσοντας τις κοινωνικοοικονομικές ισορροπίες. Η οικονομικά κυρίαρχη τάξη πιέζεται, η οικονομική ισορροπία αλλάζει και η αποτύπωσή της στην καθεστηκυία πολιτική κυριαρχία καθίσταται μη ρεαλιστική. Η «κοινωνικοοικονομική υποδομή» παύει πλέον να εκφράζεται ικανοποιητικά από την «νομικοπολιτική υπερδομή». Η κοινωνική αποδοχή φαίνεται να απομειώνεται και η πολιτική εξουσία να απονομιμοποιείται σε επίπεδο δημόσιου χώρου. Η κατασταλτική λειτουργία επιβολής καταναγκασμού διαφαίνεται ως το πρώτο μέσο επιβολής της τυπικής νομιμότητας και ως προαπαιτούμενο της ασφάλειας δικαίου. Όμως, είναι αρκετή όταν δεν συνοδεύεται από την απαραίτητη νομιμοποίησή της διαμέσου της κοινωνικοοικονομικής υποδομής;

Υπό την οργανική πρόσληψη της «Κυβέρνησης», τα ζητήματα νομιμοποίησης είναι μάλλον δευτερεύοντα, παρότι όπως είδαμε παραπάνω η έννοια της νομιμοποίησης εμπεριέχεται ως συστατικό στοιχείο της νομιμότητας. Υπό τη λειτουργική πρόσληψη της «Κυβέρνησης» και δεδομένης της ρήξεως της πολιτικής από την οικονομική κοινωνία, το κράτος δρώντας ως κράτος διαπραγμάτευσης φαίνεται να αποκτά διαμέσου της Διακυβέρνησης ένα δεύτερο μέσο για να αποκαταστήσει την πληττόμενη αρχή της νομιμότητας. Ασκώντας «Διακυβέρνηση» δια της «επιτελικής ηνιόχησης» του ιδιωτικού χώρου και διαμέσου «μηχανισμών ηνιόχησης», επιδιώκει την ανάκτηση της ιδεολογικής του κυριαρχίας, εισχωρώντας, μέσω του ιδιωτικού, στο δημόσιο χώρο. Η αποκατάσταση της ιδεολογικής κυριαρχίας μέσω των δικτυακών μηχανισμών της Αγοράς, μπορεί να καταστεί δυνατή δια της διαχύσεως του ιδιωτικού στο δημόσιο χώρο, επανανομιμοποιώντας την πολιτική του κυριαρχία, αποσπώντας δηλαδή την επιθυμητή - άτυπη έστω - συναίνεση, που είναι απαραίτητη, προκειμένου να «ανασυσταθεί» στην ουσία της η αρχή της νομιμότητας, επιβεβαιώνοντας την ισχύ του Κράτους Δικαίου. Άλλωστε, η νομιμοποίηση ως έννοια συνιστά το σημείο εκείνο που ο ιδιωτικός χώρος πρωτογενώς συναρμόζεται στο δημόσιο, μέσα από τις άτυπες δικτυακές σχέσεις σε ένα άτυπο θεσμικό περιβάλλον με θεμελιώδες χαρακτηριστικό τη διαβούλευση. Και αυτή η συναρμογή δεν

αποτελεί ασφαλώς μια στιγμιαία ώσμωση, αλλά μια διαρκή διαντίδραση με ασαφή χαρακτηριστικά.

Με λίγα λόγια, η κρίση, παρότι συστημική, οδηγεί το κράτος στην αναζήτηση της στήριξης ή της μερικής ανοικοδόμησης του ίδιου διαταραγμένου συστήματος, ή, ενδεχομένως, παρεμφερούς αυτού, δια των αγοραίων μηχανισμών. Παράδοξο; Σε μια πρώτη προσέγγιση, μάλλον. Με μια προσεκτικότερη ματιά μοιάζει, ωστόσο, μάλλον λογικό, δεδομένης της διόγκωσης του ιδιωτικού χώρου και της ευρύτατης διάχυσής του στο δημόσιο, σε σημείο που καθίσταται δυσχερής, εντέλει, η ουσιαστική διάκρισή τους. Το ότι η παραπάνω πρακτική μοιάζει λογική, δε σημαίνει ότι απαραίτητως εδράζεται σε δημοκρατικά έρματα. Πράγματι, η αναδόμηση της πολιτικής κυριαρχίας φαίνεται να γίνεται υπό όρους «Αγοράς», ωσάν το ίδιο το ελλειμματικό οικονομικό σύστημα να προσπαθεί να πείσει ότι έχει τη λύση για τα προβλήματα, που εκείνο δημιούργησε. Αυτό συνιστά άλλη μία παραδοξότητα και, ταυτόχρονα, ένα σημείο διάβρωσης των θεσμικών δημοκρατικών διαδικασιών, που υποκαθίστανται από διαδικασίες δίχως «ορατότητα» και δίχως ισότιμη πρόσβαση, στις οποίες πρωτεύοντα ρόλο κατέχει ο ιδιωτικός οικονομικός χώρος. Η έλλειψη, εξάλλου, πολιτικού και δημοκρατικού αποτυπώματος της διακυβέρνησης, αποκλείει από την αποφασιστική πολιτική συμμετοχή εκείνους υπέρ των οποίων φέρεται ότι αναπτύσσεται η παραπάνω δραστηριότητα. Ο αποκλεισμός αυτός ενέχει σοβαρό κίνδυνο η λήψη αποφάσεων σε συνθήκες ανορατότητας να περιορίζουν σημαντικά τα περιθώρια ελέγχου. Και όταν ο έλεγχος της κρατικής δράσης συρρικνώνεται, ο έλεγχος της αποτελεσματικότητάς της και της νομιμότητάς της καθίσταται εξαιρετικά δυσχερής. Η υποβάθμιση του πολιτικού υποκειμένου κατ' αυτόν τον τρόπο συνιστά - αν μη τι άλλο - ένδειξη κάμψης των δημοκρατικών διαδικασιών υπό το βάρος πρακτικών με εμφανή σημάδια συγκεντρωτισμού, αν όχι και έπαρσης.

ii) Επηρεάζει, κατά δεύτερο λόγο, το εξωτερικό, διεθνές περιβάλλον, ευρωπαϊκό και παγκόσμιο, καθώς η κρίση διαχέεται δια του δικτυακού, αγοραίου χώρου διασύνδεσης, όπως περιγράφηκε αναλυτικά παραπάνω. Παρουσιάζεται έτσι το φαινόμενο μιας κρίσης με συστημικά χαρακτηριστικά,

η οποία εισχωρεί σε εθνικό επίπεδο, εμφιλοχωρώντας στις εγγενείς αδυναμίες των εθνικών οικονομιών, μεταλλάσσεται, διογκώνεται και, τελικώς σε μια ακανόνιστη πορεία εξαπλώνεται και υποτροπιάζει διαρκώς στο αγοραίο περιβάλλον που τη γέννησε. Σε αυτό το επίπεδο, η επιδίωξη διαφύλαξης του αγοραίου περιβάλλοντος δια του περιορισμού της κρίσης σε εθνικό περιβάλλον φαντάζει αίολη. Η Παγκοσμιοποίηση στο χώρο της οικονομίας δυστυχώς δε λειτουργεί αποκλειστικά μονόδρομα υπηρετώντας την εξάπλωση των αγορών και την ανάπτυξή τους. Λειτουργεί και ως δίαυλος από τον οποίο διαχέονται παθογένειες και στρεβλώσεις δίχως μάλιστα να υπάρχει πρόβλεψη για τον τρόπο αντιμετώπισης αυτής της επικίνδυνα κινητικής τοξικότητας.

Η μετάδοση της κρίσης μπορεί να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά μόνον διαμέσου κρατικής παρέμβασης. Και εφόσον κάνουμε λόγο για παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον μιλάμε πλέον για συντονισμένη κυβερνητική παρέμβαση. Δεδομένης δε της αποδεδειγμένης βραδύτητας στην αντίδραση των κρατικών μηχανισμών, της έλλειψης συντονισμού και των πολιτικών σκοπιμοτήτων γίνεται αντιληπτό ότι τα πράγματα περιπλέκονται ακόμη περισσότερο. Διότι μπορεί ο συντονισμός των δυνάμεων να θεωρείται σε οικονομικό επίπεδο δεδομένος, προκειμένου να βελτιστοποιηθούν οι μηχανισμοί της Αγοράς, σε επίπεδο πολιτικού συντονισμού, ωστόσο, διατελεί ακόμη σε εξαιρετικά πρώιμο στάδιο. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τα μέτρα που λαμβάνονται να είναι είτε προσωρινά, είτε ανεπαρκή και άτολμα, είτε, τελικώς, προσαρμοσμένα σε πολιτικές σκοπιμότητες και - πάντως - αναποτελεσματικά.

Δ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

«Πολιτική» και «Οικονομία» αποτελούν δύο έννοιες που λειτουργούν παραπληρωματικά στη Δημοκρατία. Ωστόσο, όπως κατέδειξε η παρατεταμένη κρίση των τελευταίων ετών η «Πολιτική» φαίνεται να προσπαθεί ασθμαίνοντας να παρακολουθήσει την Οικονομία δίχως να το επιτυγχάνει. Τούτο οφείλεται στο γεγονός ότι η Πολιτική έχει απολέσει πολλά από τα χαρακτηριστικά της. Η «πολιτική κυβέρνηση» του παρελθόντος έχει

μεταλλαχθεί, μέσω «αγοραίων εργαλείων», σε «οικονομική διακυβέρνηση». «[T]α σύνορα μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού δεν είναι σταθερά και συμπαγή, αλλά ευμετάβλητα και πορώδη.»⁸¹. Η διείσδυση του δημοσίου στο ιδιωτικό, συντελείται, ακριβώς, εξαιτίας της διείσδυσης του ιδιωτικού στο δημόσιο χώρο. Αυτήν την παγιωμένη πραγματικότητα έρχεται και διαταράσσει η οικονομική κρίση, διαχεόμενη σε όλα τα επίπεδα, αλλάζοντας μορφές. Έρχεται δηλαδή ουσιαστικά να την αμφισβητήσει και να καταδείξει την αδυναμία διαχείρισης των παθογενειών του οικονομικού συστήματος.

Η ανάγκη «διορθωτικής του αγορακεντρικού προτύπου προσέγγισης, η οποία επαναφέρει, πλάι στις οικονομικές παραμέτρους, τη λήψη υπόψη και των πολιτικών παραμέτρων, τις οποίες έτεινε να εξοβελίσει»⁸², προβάλλει επιτακτική. Η έννοια της «πολιτικής διακυβέρνησης» αναδεικνύεται και καλείται σε κρίσιμες στιγμές να αποκαταστήσει τα κακώς κείμενα της φιλελεύθερης απορρύθμισης, επαναπροσεγγίζοντας ανθρωποκεντρικές θεωρήσεις του οικονομικού συστήματος, αποκαθιστώντας την ανισότητα των αγορών με τη θεμελιώδη έννοια της νομικής και πολιτικής «ισότητας». Είναι επιβεβλημένο η ανθρωπότητα να προστατεύσει το πολυτιμότερο συστατικό της που δεν είναι άλλο από τον ίδιο τον άνθρωπο. Χρειάζεται να επαναπροσεγγίσει τις θεμελιώδεις αξίες ενός μοντέλου με έντονα ανθρωποκεντρικά χαρακτηριστικά, με το οποίο θα διασφαλίζεται πρωτίστως η ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Με το βλέμμα στα απώτατα σημεία της διαδρομής του «εκκρεμούς» από την «αποτυχία της κυβέρνησης» έως την «αποτυχία της αγοράς», η «πολιτική κυβέρνηση» οφείλει να εντοπίσει το σημείο εκείνο όπου η οικονομική ανάπτυξη και η ανθρώπινη αξία συναιρούνται σε μια βιώσιμη «κανονικότητα». Οφείλει να επιτύχει τη βέλτιστη απεικόνιση της «κοινωνικοοικονομικής υποδομής» στην «νομικοπολιτική υπερδομή» καθιστώντας συγχρόνως διακριτά τα πεδία όπου η «οικονομία» παραδίδει τη σκυτάλη στην «πολιτική». Εργαλεία της οι διηθητικοί μηχανισμοί διαχείρισης που αναπτύσσουν οι αγορές ταυτόχρονα με τα βασικά συστατικά στοιχεία του πολιτεύματος, ήτοι τη δημοκρατική και δικαιοκρατική αρχή και την αρχή του

⁸¹ Καϊδατζής Α., «Δικαστικός έλεγχος των μέτρων οικονομικής πολιτικής. Νομολογιακές τάσεις και προσαρμογές στο μεταβαλλόμενο οικονομικο-πολιτικό περιβάλλον», *Το Σύνταγμα*, 3/2010, σελ.519.

⁸² Καϊδατζής Α.,ό.π.,σελ.521.

κοινωνικού κράτους, όπως αποτυπώνονται στο «παράδειγμα» της δημοκρατίας. Και επειδή από την έναρξη της κρίσης το 2009 μέχρι σήμερα οι αλλαγές στο οικονομικό-πολιτικό περιβάλλον, εθνικό τε και παγκόσμιο, είναι ριζικές, επιβάλλεται η νέα αυτή κατάσταση να αποτυπωθεί αξιόπιστα και στο νομικοπολιτικό περιβάλλον. Ειδικά στη χώρα μας, πλησιάζει μάλλον η ώρα για να ανοίξει η συζήτηση, για το αν η αναγκαία ως άνω αποτύπωση οφείλει να λάβει χώρα και σε επίπεδο συνταγματικών ρυθμίσεων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ:

Αλιβιζάτος Ν., *Ποια Δημοκρατία για την Ελλάδα μετά την Κρίση; Για την αποκατάσταση των λέξεων και του νοήματός τους*, δεύτερη έκδοση, Αθήνα, Εκδόσεις ΠΟΛΙΣ, 2013.

Δελλής Γ., «Δημοκρατία και ελεύθερη οικονομία: δύο, εξίσου ατελείς, μηχανισμοί;», *Το Σύνταγμα*, 2/2010, σελ.257-273.

Δελλής Γ., «Κρατικός παρεμβατισμός, οικονομική ανάλυση του δικαίου και οργάνωση των υπηρεσιών γενικού συμφέροντος», *Το Σύνταγμα*, 1/2009, σελ.31-73.

Δελλής Γ., «Το χαμένο πρόσωπο του φιλελευθερισμού (και η σημασία του στην κατανόηση μίας, όχι μόνο οικονομικής, κρίσης)», *Εφημερίδα Δημοσίου Δικαίου*, 5/2008, 600-605.

Δρόσος Ι., «Ζητήματα συνταγματικής οργάνωσης, δικαστικής προστασίας και δημοκρατίας στην εποχή της σημερινής κρίσης», *ΘΠΔΔ*, 6/2012, σελ.465-471.

Joe Wallis - Brian Dollery, *Αποτυχία της Αγοράς, Αποτυχία της Κυβέρνησης, Ηγεσία και Δημόσια Πολιτική*, Αλέξανδρος Στρατής, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2005.

Καϊδατζής Α., «Δικαστικός έλεγχος των μέτρων οικονομικής πολιτικής. Νομολογιακές τάσεις και προσαρμογές στο μεταβαλλόμενο οικονομικο-πολιτικό περιβάλλον», *Το Σύνταγμα*, 3/2010, σελ.499-521.

Καλτσώνης Δ., *Δίκαιο, Οικονομική Κρίση και Δημοκρατία*, Αθήνα, Εκδόσεις Τόπος, 2014.

Καλτσώνης Δ., *Δίκαιο Κοινωνία Τάξεις*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2005.

Κοτζιάς Ν., *Το ενεργητικό δημοκρατικό κράτος. Εθνικό κράτος και παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2003.

Laagroye J., Francois B., Sawicki F., *Πολιτική Κοινωνιολογία*, Ευάγγελος Μαγκανιώτης, Αθήνα, Gutenberg, 2008.

Μάνεσης Α., *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη*, Θεσσαλονίκη, Εκδοτικός Οίκος Σάκκουλα, 1980.

Μάνεσης Α., *Συνταγματικό Δίκαιο Ι*, Θεσσαλονίκη, Εκδοτικός Οίκος Σάκκουλα, 1980.

Μανιτάκης Α., *Τι είναι Κράτος*, Αθήνα, Εκδόσεις Σαββάλας, 2007.

Μανιτάκης Α., *Τι είναι Πολίτευμα*, Αθήνα, Εκδόσεις Σαββάλας, 2009.

Μανιτάκης Α., *Τι είναι Σύνταγμα*, Αθήνα, Εκδόσεις Σαββάλας, 2007.

Μαυρίας Κ., *Συνταγματικό Δίκαιο*, Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2002.

Μπέρμαν Σ., *Το πρωτείο της πολιτικής, η Σοσιαλδημοκρατία και η Ευρώπη του 20ού αιώνα*, μετάφραση Ελένη Αστερίου, α' έκδοση, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2014.

Ναλπαντίδου Σ. – Χατζής Α., «Η Θεωρία της Ρύθμισης», *Επιθεώρηση Διοικητικής Επιστήμης*, 16/2010, σελ.133-163.

Πάσχος Γ., *Πολιτική δημοκρατία και κοινωνική εξουσία*, 2η Έκδοση, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Παρατηρητής, 1981.

Πικραμμένος Π., «Δημόσιο δίκαιο σε έκτακτες συνθήκες από την οπτική της ακυρωτικής διοικητικής διαδικασίας», *Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου*, 2/2012, σελ.97-100.

Pierre Muller & Yves Surel (Επιμέλεια Μ. Ψύλλα) , *Η ανάλυση των πολιτικών του κράτους*, (μτφρ. Δ. Παπαδοπούλου - Μ. Ψύλλα), χ.τ., Τυπώθητω, 2002.

Σκανδάμης Ν., *Το παράδειγμα της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης, Μεταξύ κυριαρχίας και αγοράς*, Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2006.

Σπηλιωτόπουλος Ε., *Εγχειρίδιο Διοικητικού Δικαίου*, Τόμος 1, 13η Έκδοση, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2010.

Σπυρόπουλος Φ., *Εισαγωγή στο Συνταγματικό Δίκαιο*, Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2006.

Σπυρόπουλος Φ., *Εισαγωγή στο Συνταγματικό Δίκαιο II, Θεμελιώδη Δικαιώματα, Γενικό Μέρος*, Αθήνα, Εκδόσεις ΘΕΜΙΣ, 2012.

Τσάτσος Δ., *Πολιτεία*, Αθήνα, Εκδόσεις Γαβριηλίδη, 2010.

Τσάτσος Δ., *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία: Για μια Ευρωπαϊκή Ένωση των κρατών, των λαών, των πολιτών και του ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού*, Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Α.Α. Λιβάνη, 2007.

Χατζής Α., «Πολιτική χωρίς Ρομαντισμό, Διανεμητικές Συσπειρώσεις και Προσοδοθηρία», στο: *Τόμος Τιμητικός Πέτρου Ι. Παραρά*, Αθήνα, Εκδ. Αντ.Σάκουλα, 2012, σελ.1121-1136.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ:

Acemoglu D. & Robinson J., *Why nations fail*, London, Profile Books Ltd, 2013.

Davis, Gerald F. and Walter W. Powell. 1992. Selection from “Organization-Environment Relations”. In *Handbook of Industrial and Organizational Psychology*, Vol 3 (2nd ed.). Eds. Marvin D. Dunnette and Leaetta M Hough. Palo Alto, CA: Consulting Psychologists.

Foka-Kavaliaraki Y. & Hatzis A. “Rational after all: Toward an improved theory of rationality in economics”, *Revue de Philosophie Economique*, Vol. 12, No. 1, June 2011.

Martin, Joanne and Debra Meyerson. 1988. “Organizational Cultures and the Denial, Channeling and Acknowledgment of Ambiguity.” Chapter 6 in *Managing Ambiguity and Change*, L. Pondy, R. Boland, and H. Thomas (Eds).

Friedman T., *The Lexus and the Olive Tree: Understanding Globalization*, New York, Farrar, Straus and Giroux, 1999.

Jacobs M., Lent A. & Watkins K., *Progressive Globalization: Towards International Social Democracy*, London, Fabian Society, 2003.